

Den tidlige kirkeorganisasjonen i Stavanger stift

FRODE IVERSEN & JAN BRENDALSMO

In this article, we present a new interpretation of the early medieval Church organisation in Stavanger diocese, South-Eastern Norway. By merging parts of two dioceses, Selja in the west and Vik in the east (the two primary dioceses in Norway), Stavanger diocese is established c. 1103–1123. We focus on the development and identification of the early public churches in this area. Based on various criteria, such as bishop's itineraries, size of choir, presence of dean, spread of landed property (*mensa*), and co-location and nearness to thing-sites, we identify for the first time the *fylkiskirkur* in the diocese, the *fjórðungskirkjur* in Rogaland and other public churches on lower levels in Rogaland, Nord-Agder and Valdres.

In the twelfth century, there were three kinds of “public” churches in the western part of the diocese: the *fylkiskirkja* (‘county church’), the *fjórðungskirkja* (‘quarter church’) and the *attungskirkja* (‘eight church’), in addition to private churches called *høgendiskirkjur* (‘convenience-churches’). While the eastern part included only the *fylkiskirkja* and the *heraðskirkja* (both public), in addition to private churches. In the thirteenth century a more homogenous church-system emerged, with *hovedkirker* (‘main churches’) and subordinate *annekskirker* (parish-churches, including former private churches).

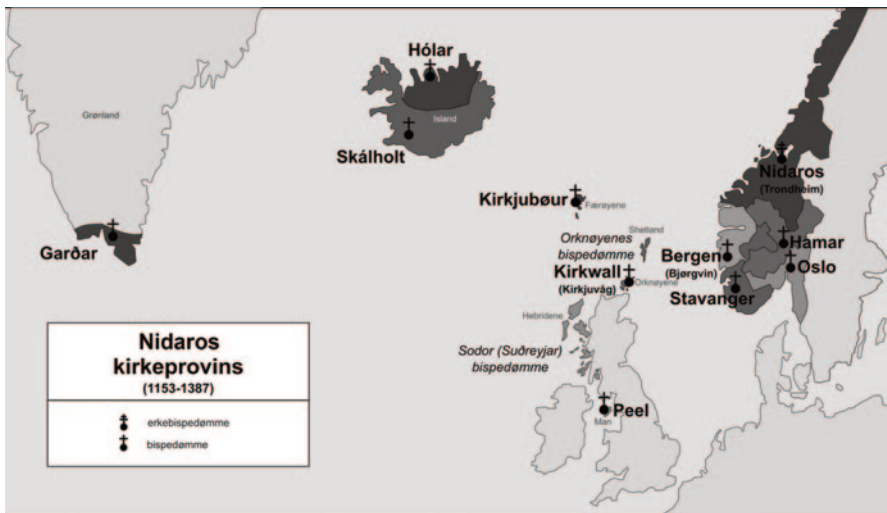
Overall, the early public church organisation seems based on civil subdivisions of the *fylki*. It connects closely to the various levels of judicial districts (*þing*, assemblies). The rural deanery (Norw. *prosti*), which was an ecclesiastical rather than a civil division, developed from one of these civil subdivisions, the *fjórðung*. However, the thirteenth-century formation of the lower ecclesiastical units (*prestegjeld* and *sogn*) followed its own course detached from older civil divisions.

In Rogaland and Nord-Agder, the *fylkiskirkur* were located relatively far north in their counties. This applies to Avaldsnes or possibly Hesby, Mariakirken in Stavanger and Vanse. The location may have been adapted to the bishop's travels from the north (Selja). We propose Tromøy c. 1100 as the *fylkiskirkja* in Aust-Agder, Vik diocese, before the incorporation into Stavanger diocese. Later, Landvik church (built in first half of the twelfth century) may have taken its role as *fylkiskirkja*. The bishop of Stavanger seems to have preferred a church more central to Aust-Agder as *fylkiskirkja*. Landvik retained its high status until Agder di-

vides into three deaneries c. 1400. Øyestad and Halså now became the foremost central churches, while Vanse shows continuity throughout the Middle Ages. Further, we identify Slidre as *fylkiskirkja* in Valdres, Torpo in Hallingdal and Bygland in Råbyggelag.

Innledning

Stavanger bispedømme var ikke enhetlig, hverken kulturelt eller administrativt. Snarere var det et nokså heterogent område som ble føyd sammen til et nytt stift for omkring 900 år siden. Det nye bispedømmet tok opp i seg søndre del av Selja bispedømme og dessuten fylket Aust-Agder som antakelig utgjorde en vestre del av Viken bispedømme (se under). Fra senest omkring 1170 ble stiftet dessuten utvidet med Eidfjord, Hallingdal og Valdres som dannet en geografisk enklave av bispedømmet i nordøst. Her skal vi undersøke den tidlige kirkeorganisasjonen i området for Stavanger stift (Figur 1). Dette var ett av de tidligst kristne områdene i Norge.

Figur 1. Stavanger bispedømme ble opprettet mellom 1103 og 1123 og lå lengst sør på det norske fastlandet. Stiftet omfattet ca. 9000 gårder før 1631 da Valdres og Hallingdal ble overført til Christiania stift (= Oslo og Hamar bispedømme). I 1769 bodde det ca. 110 000 mennesker i området. Kart bearbeidet fra Wikipedia. Forfatterne har endret tekst og utforming. CC BY-SA 4.0.

En ny studie vil kunne belyse sentrale spørsmål knyttet til kristningsverket og oppkomsten av en kirkeorganisasjon i Norge.

De fleste som har arbeidet med kirkeorganisasjonen i Stavanger stift har konsentrert seg om høy- og senmiddelalder da kildene flyter rikere (Inntjore 2017), eller selve bispesetet (Kolsrud 1925; Helle 1975; Erslund & Solli 2012) og Stavanger domkirke (Birkeli 1962; Fischer 1964; Hohler 1964; Anonym (red.) 1975; Bruland 1999; Haug 2005). Det er gjort analyser av utvalgte grupper av kirker i stiftet, som steinkirkene i Rogaland (Lexow 1958; Haaland 2001) og kirkene i Valdres (Bugge 1923). I tillegg foreligger det «jubileumsbøker» og utallige lokalhistoriske bidrag om nær samtlige kirker i stiftet, der særlig større arbeider om St Olavskirken på Avaldsnes (Langhelle & Lindanger 1999), «Slidredomen» (Jahnsen 2008) og Tromøy (Falck 2018), skal framheves. Det er også foretatt en kildegjennomgang for samtlige kirker i Rogaland (Brendalsmo 2016). Den senere fasen av bispedømmets utvikling er grundig studert av historiker Hilde Inntjore i hennes doktorgradsarbeid om Stavanger stift 1250–1500. Det mangler likevel en helhetlig analyse av den tidlige fasen, før 1250, slik vi legger opp til her.

Stiftsboka Grågås fra 1620 er den eldste bevarte systematiske kilden til kirkene i Stavanger stift. Den viser 11 prostier med 144 kirker hvorav 46 hovedkirker og 98 annekskirker. Systemet med hovedkirker og annekskirker ble trolig påbegynt i løpet av 1200-tallet i forbindelse med den endelige innføring av tienden i det meste av Norge (Iversen & Brendalsmo 2020). Spørsmålet her er hvilken status kirkene hadde før ca. 1250. Vi har foretatt en ny samlet gjennomgang av arkeologiske, geografiske og skriftlige kilder til samtlige kirker i Stavanger stift. Vårt mål er å belyse de enkelte kirkenes status i den tidlig kirkeorganisasjonen.

I Gulatingslovens kristenrett vedtatt på Moster ting i 1024–1026 (Taranger 1924) nevnes forskjellige typer kirker: fjerdingskirker, åttingskirker, heradskirker og «private» høgendeskirker (G 12). Høgendeskirkene ble rådet av byggherren (G 12), men biskopen skulle sette prest også til disse kirkene (G 15). Det fremgår at én kirke i hvert fylke ble kalt for hovedkirke (G 10), eller fylkeskirke (G 19). Disse kirkekategoriene, som har blitt oppfattet å representere et hierarki av kirker på administrative nivåer under domkirken, har vært vanskelig å konkretisere for Stavanger stift. Det er disse kirkene vi skal forsøke å identifisere her. En nærmere identifisering er avgjørende for ny kunnskap om kristendommens fremvekst og institusjonalisering i Norge.

Vi skal undersøke fem faktorer som kanskje kan indikere eldre status knyttet til Gulatingslovens kirke kategorier:

1. Kirkenes tilknytning til verdslige administrative inndelinger i tidlig middelalder (ca. 1000–1150) som skipreider → fjerdingen → og fylker. Dette var kirkenes viktigste administrative hierarkiske kontekst før det ble organisert et kirkelig administrativt system med sogn → prestegjeld → prostier → og bispedømme i høymiddelalderen (1150–1350). En kirke som direkte kan knyttes til en skipreide gjennom for eksempel beliggenhet på eller ved gården som har gitt navn til skipreiden vil med stor sannsynlighet kunne identifiseres som en offentlig kirke vedlikeholdt av tinglyden. Dette står i motsetning til høgendeskirker på gårder uten andre offentlige funksjoner.¹
2. Biskopens visitaser. Visitasen var biskopens regelmessige besøk hos menigheten i bispedømmet, for å gi inspirasjon, føre tilsyn med virksomheten osv. Denne synes i middelalderen å ha vært knyttet til et bestemt sjikt av kirker, nemlig fylkes- og fjerdingskirker (i Rogaland) og hovedkirker (i Agder). Biskopens rettigheter til bevertning har et gammelt avtalefestet opphav. Ved å kartlegge yngre visitaspraksis håper vi å komme på sporet av kirker høyere opp i hierarkiet.
3. Fysiske trekk ved kirkene kan indikere tidlig kirkestatus. Sentralt står størrelse på kor og skip der kirkene ikke er ombygd. Et stort kor (og skip) peker potensielt på en kirke med et flertallig presteskap, der en forventet mange mennesker ved høymessene.
4. Tilstedeværelse av proster ved kirkene. Med en mer kompleks og selvstyrt kirkeorganisasjon på 1200-tallet økte behovet for profesjonell administrasjon. Prosten var biskopens forlengede arm i landdistriktene, og hadde domsmyndighet i kirkelige saker, og beslutningsrett om kirkens skatter og jordegods.
5. Kirkenes eiendom, og da særlig størrelsen og geografisk spredning på mensalgodset. Dette var institusjonalisert jordeiendom som lå til prestestillingen som avlønning for den til enhver tid sittende prest. Dess større geografisk spredning på gavene folk ga til kirke og prest for årtidshold og gravlegging, dess høyere status kan kirken ha hatt.

På denne bakgrunnen foreslår vi Hesby (Ryfylke), Mariakirken i Stavanger (Jæren), Vanse (Nord-Agder) og Landvik (Aust-Agder) som tidlige fylkeskirker, og dessuten

¹ Vi har i denne sammenheng valgt å benytte begrepet *offentlig* om kirker som var til rådighet for samtidens kollektive enheter, og som var knyttet til tingkretser: fylker, fjerdingen, åttinger, skipreider, herader og manntall/bygd. Dette i motsetning til høgendeskirkene, som var rådet av kirkeieren og til disposisjon for menneskene i dennes nettverk og dermed hadde mer karakter av å være privatkirker.

følgende fjerdingkirker i Rogaland: Helleland eller mer sannsynlig Sokndal kirke (Dalane fjerding), Mariakirken i Stavanger (Jæren fjerding), Hinderå (Nedstrand) (Foldøy fjerding) og Hesby og Avaldsnes (i “den delte fjerdingen”). Avaldsnes avløste trolig Hesby som fylkeskirke omkring 1170. I dalstrøkene peker vi på Bygland, Torpo og Slidre som fylkeskirker. I tillegg har vi forslag til hvilke kirker som var åttings- og heradskirker som vi forstår som offentlige lokalkirker i den forstand at tinglyden hadde ansvar for vedlikeholdet av kirkene.

I sum kan vi si at et eldre, heterogent system med regional variasjon i administrative systemer mellom fylker og dalfører gradvis ble transformert til et mer ensartet hovedkirkesystem med underliggende sognekirker.

BAKGRUNN

Kirkeforsker og tidligere biskop Fridtjof S. Birkeli skriver i sitt forskningsprogram fra 1982 *Hva vet vi om kristningen av Norge* “...at det bør gjøres adskillige anstrengelser for å undersøke om det kan kastes mer lys over grunnleggelsen av Stavanger bispedømme, hvis skytspatron var Winchesterhelgenen St. Swithun.” (Birkeli 1982: 81). Birkeli var opptatt av forbindelsen Stavanger-Winchester (Birkeli 1962), men også spørsmål om tysk og engelsk misjon, og hvilke strømminger og impulser som påvirket den tidlige kirken i Norge.

Stavanger stift ble sannsynligvis etablert mellom 1103 og 1123, men også 1125 har vært foreslått som grunnleggelsesår. Stiftet er ikke nevnt i den såkalte Firenze-listen over europeiske bispedømmer på Pave Calixtus’ II tid (1119–1124). Det har blitt tolket slik at stiftet ble etablert etter at listen ble til. For Skandinavias del, er det imidlertid sannsynliggjort at Firenzelisten bygger på et eldre forelegg, en fortegnelse over de 14 stiftene i Norge, Sverige og Danmark som i 1103 ble skilt ut som egen kirkeprovinc fra Hamburg-Bremen erkebispedømme (Palmqvist 1961; Nyberg 1991: 167). Den nye kirkeprovincen, *Provincia Danorum*, som den benevnes i Firenzelisten, samsvarer med Lund erkebispedømme der Asser Svendsson (ca. 1055–1137) fra Jylland var første erkebiskop. 1103 gir dermed *terminus post quem* for opprettelsen av Stavanger stift.

Det andre kronologiske holdepunktet, og mulig *terminus ante quem*, er den usikre og unge tradisjonen som er overlevert i A-versjonen av Bergens Rimkrønike fra 1560 (heretter forkortet BR). Der fremgår det at Kong Øystein Magnusson, som døde i 1123, opprettet Stavanger stift: *Hannd stiiffihett och Biiscops stoll y Staffuanger* og innsatte Reinald som biskop (BR: 15, versjon A, linje 111, 114).² Kildedetet står alene og har med få unntak blitt oversatt i forskningen, eller ikke blitt tillagt vekt. Øystein

² Reinald var biskop tidlig på 1130-tallet og i kretsen som var lojal med Magnus Blinde mot Harald Gille.

(konge til 1123) og halvbrødrene Sigurd (til 1130) og Olav (til 1115) rådet riket i en viktig konsoliderings- og utbyggingsperiode for den nordiske kirken. Tendensen har vært å se Sigurd Jorsalfar som grunnlegger av Stavanger stift, likevel uten at det finnes direkte kildedekning for det. Vi oppfatter tradisjonen med Øystein som stifter som troverdig, særlig med tanke på at han i sine første år som konge oppholdt seg hovedsakelig på Vestlandet og i Trøndelag, mens halvbroren Sigurd fortrinnsvis utøvde sin kongsgjerning i Viken, der han også ble gravlagt i Hallvardskirken i Oslo (Krag 2009). Vi anser det derfor som sannsynlig at kong Øystein, erkebiskop Asser og stedegen elite sto bak grunnleggelsen av Stavanger stift. I norsk historiografi har erkebiskop Assers rolle i grunnleggelsen av Stavanger stift som nevnt vært lite fremhevet. Det skyldes helst få kilder til hans virke, kanskje kombinert med et nasjonalt perspektiv og vektlegging av norske kongers rolle i kirkens konsolideringsfase. Men det var Asser som i 1106 anbefalte pave Paschalis II å skille Hólar fra Skálholt bispedømme på Island og som hadde erfaring med deling av bispedømmer (Christensen 1976: 41–42). Asser sto trolig bak ensrettingen av matreglene i de norske kristenrettene (Landro 2010: 125). Han ledet også forhandlingene mellom kong Sigurd og pave Calixtus II, og vigslet i 1124 kongens kandidat, den senere Hamarbiskop Arnald som første faste biskop til Gardar på Grønland (Christensen 1976). Det fremsstår som usannsynlig at Asser i Lund ikke selv spilte en aktiv rolle i etableringen av Stavanger stift.

Historiker Edward Christopher Hohler mente at Stavanger domkirke ble påbegynt som en biskopkirke, og at bygningen sto ferdig allerede omkring 1105 slik stillhistoriske trekk ved det romanske skipet kunne indikere (Hohler 1964: 37, jf Lidén 1970: 27) (Figur 2). P. A. Munch (1943: 450) fikk følge av blant annet av Alexander Bugge (1916: 173) da han foreslo “1112 (?)” som grunnleggelsesår, altså året etter at Sigurd returnerte til Norge fra sitt store korstog. Siden flyttet kirkeforsker Oluf Kolsrud etableringen til 1125, tilsynelatende uten å kjenne tradisjonen i Rimkrøniken (Kolsrud 1925: 39). Det var et «jubileumsvennlig» år som passet fint med reetableringen av Stavanger bispedømme i 1925. Kolsrud tok ikke hensyn til et mulig eldre forelegg for Firenzelisten, slik senere forskning mener å kunne påvise. Heller ikke i nyere tid har man villet forlate Sigurd-sporet. En historiker som Geir Atle Erslund henviser til den engelske krønikeskriver Orderic Vitalis (1075–1142) som opplyser i sin *Historia Ecclesiastica* fra 1141 at Kong Sigurd opprettet bispedømmer og klostre i riket etter brødrenes død, det vil si i tidsrommet 29. august 1123 frem til sin død 26. mars 1130 (Erslund & Solli 2012: 61). Vi anser det som mer sannsynlig at Stavanger stift ble etablert i kong Øystein og erkebiskop Assers tidlige periode, kanskje omkring 1110 for å sette et årstall. Orderic Vitalis kan ha tenkt på andre bispedømmer enn Stavanger som Sigurd stiftet i løpet av sine sju siste leveår, for eksempel Gardar

(Grønland) (etablert 1124) og Kirkjubøur (Færøyene) (ukjent, kanskje 1120-tallet (?), nevnt første gang i 1133, DN XVII 852).

Bergens Rimkrønike gjengir som eneste kilde en mulig genuin tradisjon der Øystein presenteres som grunnlegger av stiftet. Det må tillegges vekt. Vi må likevel ha *in mente* at andre mer pålitelige kilder, nedtegnet nærmere samtiden, slik som Theodoricus Monachus (ca. 1180), bare opplyser at Øystein "gjorde mye gagn for kristenheten".

Et stort vestnorsk bispedømme omfattet opprinnelig det samme området som Gulatingslagen (Helle 1997). Det ble i førstningen oppkalt etter øya Selja og helligstedene der (Daae 1901: 238). Bjarnhard fra Saksland (Sachsen) skal ha vært den første biskop på Selja (Tryti 1994: 25; Helle 1997: 244; Nybø 2000: 162–165). Han ble bispevigslat alt under Magnus den gode Olavsson (1035–1047) (Johnsen 1968: 12). Bjarnhard var den eneste biskopen som hadde sitt sete på Selja. Han dro til Island da kong Harald Hardråde ble konge i 1047, men returnerte til Norge da Olav Kyrre besteg tronen i 1067 og ble igjen biskop i Selja bispedømme. Derfra flyttet han til Bergen hvor han senere døde (Daae 1901: 238–239). Selv om Bergen fremsto som det naturlige hovedsetet i bispedømmet alt tidlig på 1100-tallet fortsatte biskopene der vest å skrive seg til Selja fram til omkring 1150 (Johnsen 1968: 25–26). I 1170 ble St. Sunniva-relikviene flyttet til Bergen, hvis *translatio* trolig formaliserte Bergen som stiftssete.³

Selja lå lengst nord i lagdømmet, nær grensen mot Sunnmøre og Nidaros stift. Selja stift kan i likhet med de tidlige svenske stiftene opprinnelig hatt en front mot en misjonsmark, i tillegg til å ha et kristent bakland i sør (Iversen 2016: 33). Nettopp sør for Selja fant Birkeli (1973) omkring 60 tidlig reiste frittstående steinkors, mange av anglikansk og keltisk type, og som han, med affinitet for en tidlig datering, ville knytte til den kristne kong Håkon den gode Adalsteinsfostre (ca. 930–940 til 961) med geografisk kjerneområde på Vestlandet. De nordligste korsene finnes på Kinn (K 26, Kinn kirke) og i Davik i Nordfjord (K 27), begge sør for Selja, og dessuten ett kors på Kile i Volda, Sunnmøre nær Nordfjords grense (Gabrielsen 2007). Kong Håkon skal etter usikre sagaberetninger ha latt reise kirker på Møre nord for Selja, men kristningsforsøket møtte motstand. Tre prester ble angivelig drept og tre kirker brent i et nøye planlagt angrep organisert av stormenn i de fire fylkene i Ut-Trøndelag på vegne av hele Trøndelag (Hkr. Håkon den godes saga, kap. 18). På Veøy nord for Selja er det påvist kristne graver fra denne tiden (Solli 1999). Kristne graver under krypten i Domkirken i Stavanger viser at det fantes en menighet i området alt i Hå-

³ Et ledd i konsolideringen av bispedømmene tidlig på 1000-tallet var å knytte et benediktinerkloster til domkirken, således i Nidaros (1105), på Selja, muligens i Stavanger, og i Bergen (1108/09) (Sveaas Andersen 1977: 330).

kons tid, kanskje også før (Denham 2014: 132, se nedenfor). Spørsmålet her er hvordan disse menighetene, lokal og regional elite, og kongemakt, utenlandske hird-biskoper og misjonærer sammen organiserte den tidlige kirken sør i utkanten av det vestnorske bispedømmet.

Etter normannerens invasjon av England i 1066 ble kravet til at bispeseter skulle ligge i byer, og ikke i landsbyer, innskjerpet på et kirkemøte i London i 1075. Det ble henvist til dekreter fra pave Damasus II i 1048 og hans etterfølger, pave Leo IX (pave til 1054), samt bestemmelser fra kirkemøtene i Sardica (Sofia) (343 e.Kr.) og Laodikea (ca. 364–365) som forbød rurale bispeseter (Gee og Hardy 1910: 55). Som en konsekvens ble tre landlige bispeseter i England flyttet til byer. Det var nær kontakt mellom den norske og engelske kirken i denne perioden, og Stavangers første biskop, Reinald, var selv engelsk. Kirkenes generelle prinsipp om urban plassering kan ha vært aktuelt i Norge omkring 1100. P. A. Munch brukte det som argument for valget av Stavanger som bispesete: her fantes fra før “... flere fastboende Strandsiddere ...” og deres hus og naust ga “... Stedet Udseende af en By...” (Munch 1943: 50)

I Stavanger ble ett av ca. 20 kjente frittstående korsene i Rogaland (av i alt ca. 60 kjente på Vestlandet) reist over Erling Skjalgsson i årene etter hans død 1028 (NIyR: 245–258), andre på Njærheim ca. 1040 (NIyR: 144–147). Korset på fjerdingstingstedet for Jæren, Hauge (Tinghaug) skal ifølge arkeolog Kristine H. Gabrielsen være «rettet mot et større geografisk område» (Gabrielsen 2007: 164, 226). Det vitner trolig om Jær-tingets formelle aksept av kristendommen i tiårene etter møtet på Moster. Ingen slike tidlige frittstående steinkors er kjent i Agder, Hallingdal eller Valdres (Gabrielsen 2007: 258–261). Det utelukker naturligvis ikke tidlig kontakt med kristendommen, slik for eksempel den kjente innskriften på Galtelandssteinen, Evje, Setesdal vitner om omkring 1015: “Arnstein reiste denne steinen til minne om Bjor, sin sønn; han døde i hæren da Knut angrep England. En er Gud”.

Tretten kristne runeinnskrifter eldre enn 1050 vitner om tidlige kristne miljøer og kirker på Vang, Oddernes, Bygland, Skollevoll, Njærheim, Klepp (?), Sørebo og Bru⁴ og dessuten ved Mariakirken og Domkirken i Stavanger, i tillegg til et par innskrifter fra ikke-kirkelige kontekster (Galteland og Sele).⁵ Fra Hallingdal kjennes to kirkebygger-innskrifter fra tiårene etter 1170. De navngir byggmesteren (Torolv) og personene i arbeidslagene som oppførte Torpo og Ål kirker, begge prostikirker og Torpo antatt fylkeskirke. Innskriftene er fra tiden da dalførene trolig ble integrert i Stavanger stift (se under), og vitner kanskje om ny giv i offentlig kirkebygging. En runeinnskrift i Høre kirke i Valdres omtaler dessuten Erling Skakkes fall i Nidaros

⁴ Innskrift på blykors i gravhaug nær Aske kirke.

⁵ Runeinnskriftene er kartert etter NiYR.

Figur 2. Den ombygde Mariakirken (t.v.) i 1865 (da rådstue) og Domkirken i Stavanger (t.h.). Stiftet ble trolig opprettet i samarbeid mellom kong Øystein Magnusson, erkebiskop Asser i Lund og lokal elite, og katedralen sto muligens ferdig omkring 1105. Mariakirken fra første halvdel av 1100-årene var trolig fylkeskirke for Jæren. Foto: Thorvald Christensen. Stavanger byarkiv.

i 1179. Begivenheten gikk ikke upåaktet hen i disse dalførene som lå mellom birkebeiner- og baglerland.

Kanskje ser vi likevel andre kontaktflater og spredningsveier for kristningen i dalstrøkene enn ute ved kysten i Rogaland og Agder. Både Vangsteinen på kirkestedsgården Vang i Valdres og Strandsteinen (Ål) i Hallingdal vitner om tidlig kristning 1000–1050 (Figur 3). Forbindelsene synes å gå østover. Foruten Vangsteinen, forekommer kjente bilde- og innskriftsteiner i Ringerikestil på Alstad (Toten) og Dynna (Gran), i tillegg til et bruddstykke fra Tanberg (Norderhov) (Ringerike) og to fra Jæren (Fonnum og Svarteberg 1952: 104). Strandsteinen er geologisk bestemt til rød downntonisk sandstein, av den type som er alminnelig på Ringerike, med kjente uttak blant annet på Ulvøya i Tyrifjorden ved Olav Haraldssons mulige hjemgård på

Figur 3. Vangsteinen er 2,15 meter høy og har dyreornamentikk i Ringerikestil ca. 1000–1050. Runeinnskriften på smalsiden forteller at “Gåses sønner reiste denne stein etter Gunnar, (sin) brorsønn”. Den skal i uminnelige tider ha stått ved kirkens østre port. Arkitekt Franz Wilhelm Schiertz’ tegning fra august 1841 tyder på at steinen da lå nede. Han har latt seg inspirere av motivet: Den stiliserte løven som er avbildet i toppen kommer ut av steinen. Alle foto: Kulturhistorisk museum, UiO. CC BY-SA 4.0.

Stein, og som er helt ukjent i Hallingdal (Fonnum & Svarteberg 1952: 106). Det viser direkte forbindelser mellom Hallingdal og Ringerike i den tidlige kristningsfasen.

Innenfor den eldre forskningen er det ingen som har forsøkt å identifisere de eldste fylkeskirkene i de sentrale delene av Stavanger bispedømme (jf. Daae 1899: 323). Autodidakten Fredrik Macody Lund forslo riktignok at Stavanger domkirke ble bygget som fylkeskirke, noe Kolsrud (1925: 38) avviste bestemt: den var rett og slett for stor til det. Rettshistoriker Knut Robberstad (1981: 325) peker på Vestre Slidre i Valdres og Ål i Hallingdal som fylkeskirker, men nevner ingen kandidater i Rogaland eller Agder. Historiker Per Sveaas Andersen antar at det på 1100-tallet var mer enn én fylkeskirke i hvert fylke i Stavanger stift. I Egdafylke antyder han Tromøy

eller Øyestad i øst, Tveit eller Oddernes og Vanse i vest. I Ryfylke gjetter han på Egersund, Klepp, Stavanger, Hesby, Jelsa og Avaldsnes. For Valdres eller Hallingdal har han ingen forslag (Sveas Andersen 1977: 320). Nylig er Mariakirken i Stavanger foreslått som en mulig fylkeskirke (Brendalsmo og Paasche 2017).

Historiker Hilde Inntjore identifiserer de kirkene hun betegner som “knutepunkter” i organisasjonen i tidsrommet 1250–1500. I sin analyse benytter hun kriterier som forekomst av prest og kannik ved samme kirke, samt prost, og bispevisitas. Et siste kriterium, om sjelegaver til kirkene, støtter til dels opp under de øvrige kriteriene. Hun finner i alt 33 «signifikante» kirker. Av disse oppfyller bare Tveit, Vanse og Øyestad tre av kriteriene (Inntjore 2018: 206–208). Hun sammenligner deretter de 33 kirkene med hovedkirker i bispedømmet ca. 1620, og finner at Vanse og Øyestad fortsatt utmerker seg. Disse plasserer hun i tiden fram mot 1350 da biskopen etablerte to sentre i stiftets sørøstre del. I den neste fasen finner hun flere av de senere hovedkirkene blant de 33 kirkene, i tillegg til Tveit, Vanse og Øyestad: Hauskje, Skudegjerd, Strand, Suldal, Avaldsnes, Eidfjord, Ål, Aurdal, Slidre, Vang, Oddernes, Søgne, Halså, Bjelland, Valle, Å (Lyngdal), Sogndal, Helleland, Egersund (St Maria), Høyland og Time (Lye) (Inntjore 2018: 223–225). I en sammenligning med Gulatingsloven finner hun ikke at lovens hierarkiske nivåer for kirkene gjenspeiles fullt ut i Stavanger stift, selv om nivå skiller finnes (Inntjore 2018: 230–234, 240–241).

UNDERSØKELSESMRÅDET

Her skal vi kort se nærmere på stiftes grenser til ulik tid (Figur 4). Vi mener at stiftet ved utskillelsen trolig bare omfattet Rogaland og Nord-Agder. Det er også mindre sannsynlig at Aust-Agder var del av Gulatingslagen på 1000-tallet, men rimeligvis ble det da Stavanger stift ble etablert. Valdres og Hallingdal synes derimot først å ha tilkommet Stavanger stift omkring 1170. Denne noe mer trinnvise, og antatt senere utvikling av det som ble og var Stavanger stift representerer et nytt synspunkt. Vi skal derfor se nærmere på argumentene.

Innlemmelsen av Aust-Agder: Stavanger stift var i høymiddelalderen identisk med Ryfylke lagsogn som utgjorde søndre halvdel av Gulatingslagen. Det er likevel usikkert om det historiske Aust-Agder (tilsvarte i hovedsak kysten av Aust-Agder før 2020) og Råbyggelag⁶ tilhørte Gulatingslagen på begynnelsen av 1000-tallet. Det er indikasjoner på at Aust-Agder sognet østover mot Viken. Kirkeorganisasjonisk sees dette kanskje ved at Tveit og Tromøy kirker er forsynt med kvaderstein fra Vestfold.

⁶ Råbyggelaget var i senmiddelalderen og den nærmeste tiden etter navnet på de indre strøkene av Agder; Setesdal og de indre bygdene i Aust-Agder.

Figur 4. Stavanger stift. Scaveniuskartet trykket i 1640 er oppkalt etter Laurits Clausen Scabo som ble utnevnt til Stavangerbiskop i 1605. Kartet viser flere av de viktigste kirkene, samt stiftes grenser og inndelinger. CC BY-SA 4.0.

I Tveit kirke ved Kristiansand er steinene i korportalen, vestportalen og deler av sørportalen i tønbergitt fra steinbrudd nær Tønnsberg (Sørensen 2012). Dette bruddet var trolig kongens eiendom, og stein herfra finnes i portaler og utvendige hjørner i kirker i midtre og nordre Vestfold, derunder samtlige steinkirker fra første halvdel av 1100-tallet i Tønnsberg, samt også så langt øst som Rygge kirke i Østfold.⁷

⁷ Brendalsmo & Sørensen 1995. Lavranskirken i Tønnsberg var domkirke i det eldste østnorske bispedømmet (Helle 1997: 245-246; Brendalsmo & Molaug 2014: 173-178), hvilket, i tillegg til at steinbruddene lå på grunnen til det gamle Semsgodset tilhørende kronen (Brendalsmo & Sørensen 1995; Hobæk 2008: 99), også støtter opp om antagelsen at tønnsbergittbruddet var kongseie.

Tromøy kirke har på sin side kvader i larvikitt fra Tjøllingområdet i den ene av korportalens to store vangesteiner (Sørensen 2012). Ut fra stiltrekk kan både Tromøy og Tveit kirker dateres til de første tiårene av 1100-tallet, trolig før Stavanger stift var opprettet. Forekomsten av de to ikke stedeagne bergartene forklares best med at prefabrikerte bygningsselementer ble fraktet til Tveit og Tromøya fra Vestfold.⁸ Vi tolker det som en indikasjon på at Aust-Agder opprinnelig lå til Viken bispedømme.

Også fordelingen av delegater til Gulatinget på 1000-tallet indikerer at Aust-Agder da ikke tilhørte lovområdet. Det fremkommer ved å sammenligne prosentvis fordeling av delegater fra ulike landskap til Gulatinget i Olavsteksten og prosentvis andel av befolkningen i de samme områdene i 1769, da vi har pålitelige folketellinger (Iversen 2015) (tabell 1 og 2). Det forutsetter en “demokratisk” fordeling av delegater, og at befolkningens relative størrelse ikke ble radikalt endret i krisen i senmiddelalderen. Fordelingen harmonerer best med et Gulatingsområde tidlig på 1000-tallet uten Aust-Agder og Råbyggelag, og heller ikke Voss og Hardanger i Hordaland. Vi konkluderer slik at Aust-Agder lå under Viken bispedømme (og Borgartingslagen) fram til etableringen av Stavanger bispedømme omkring 1110.

Innlemmelsen av Eidfjord, Valdres og Hallingdal: Stavanger stift omfattet ved opprettelsen også Sveio sogn i nord. Før ca. 1330 ble Sveio sogn makeskiftet med Eidfjord sogn av Bjørgvin bispedømme (Sveio sogn nevnes ikke det bergenske bispesetes jordebok). Ifølge domkapitlets erkeidegn, den lærde humanist Peder Claussøn Friis (1545–1614), skulle makeskiftet lette Stavangerbiskopens *visitas* av Hallingdal. Vi kan gjette på at en innlemmelse av Valdres og Hallingdal i praksis utløste makeskiftet og at dette skjedde en tid etter opprettelsen. Spørsmålet er når. De to dalførene er ikke nevnt med delegater til Gulatinget omkring 1170 (Magnusteksten av Gulatingsloven) (Helle 2001).

Det kan tyde på at de verken var del av lovsambandet eller Stavanger stift da Magnusteksten ble til. Ifølge *Historia Norvegie*, sannsynligvis skrevet 1150–75, lå Valdres og Hallingdal til Gulatingslagen. De kan da nylig ha blitt innlemmet.

Det var en nær forbindelse mellom Stavanger og Magnus Erlingsson. Hans gave av Stavanger til Gud og St. Svithun ble bekreftet av Kong Håkon Håkonsson i 1233 (RN I 628; Ersland & Solli 2012). Kongsgaven gjaldt *boen sialvan Stafang*, det vil si

⁸ Jansen 2014 har påvist larvikitt på Tromøya, brakt dit av isbevegelsene fra Oslofjordsområdet. De mindre kvaderner i korets veggiv kan være hogd av stein fra istidsavleirningene. Derimot finnes det ikke larvikitt i berggrunnen på øya. Den store blokka i korportalen kan bare stamme fra brudd i fast fjell og må derfor være brakt dit av mennesker (e-post fra kvartærgeolog Rolf Sørensen 18.03.2021).

“selve byen Stavanger” med “alle de luter som ligger til innenbys og har ligget til fra gammel og ny tid, så vel leidang som sakøre eller andre saker” (Helle 1975: 83–84).

Selv om det ikke er direkte belegg for at Valdres og Hallingdal ble lagt til Stavanger stift sekundært av Magnus Erlingsson, virker det ikke urimelig ut fra indirekte opplysninger. Vi kan gjette på at det skjedde i forbindelse med innsettelsen av ny biskop i Stavanger i 1171, Eirik Ivarsson (ca. 1130–1213) erkebiskop fra 1189. Han var en viktig støttespiller for Magnus Erlingsson. Under borgerkrigen deltok han sammen med erkebiskop Øystein i militære operasjoner mot kong Sverre og birkebeinerne (Stefansson 2020). Arkivar Odd Sandaaker (1984) har argumentert overbevisende for at det nettopp er Eirik Ivarssons biskopssegl, i form av en blystamp, som er funnet i Hemsedal kirke i Hallingdal. Det viser trolig at Hallingdal da var integrert i Stavanger bispedømme, eller var i ferd med å bli det. Området var i det minste tilknyttet Ryfylke, for blystampens innskrift, *CIGILLVM HENRICI FINNENCI(S) ECCLESIE*, viser noe overraskende at biskopen skrev seg til Finnøy, der Hesby sannsynligvis var fylkeskirke.

Geografisk hang ikke Valdres og Hallingdal sammen med resten av stiftet. Også det kan tyde på at de ble lagt til sekundært. En vanlig skyssrute gikk sør på vidda, med innslag ved Hjølmaberget i Hjølmadalen i Eidfjord. Dette slepet var godt sikret med store varder, deriblant *Biskopsvarde* kjent fra kart ca. 1660 og 1776, og identifisert i nyere tid (Bremnes 1990; 1993). Ifølge Friis hadde Stavangerbispen omkring 1600 også boder på fjellet der folk kunne overnatte: *...aff huilcke den ene kaldis Biscopsboe* (Friis 1632: 74–75). Bodene fantes på det *14 mile* lange strekket *over Halnefield eller Hardangers field*. Foreløpig vet vi ikke når infrastrukturen med varder og boder ble utbygget.

Tingplasser vil normalt ligge sentralt i sitt tingområde. I 1322 hører vi om et lagting på Avaldsnes (DN I 168). Det deltok navngitte personer fra Nord-Agder og lagtinget omfattet trolig hele stiftet. De historiske røttene er ikke kjent, men allerede for året 1223 er det nevnt egen lagmann for Ryfylke,⁹ og sannsynligvis sto lagtinget på Avaldsnes allerede da. P. A. Munch mente at det i borgertidskrigens “...sidste Tid...” ble opprettet nye lagmannsembeter i Norge, herunder Avaldsnes (Munch 1849: 11–12). Rimeligvis ville et lagting på Avaldsnes først oppnå geografisk sentralitet da Valdres og Hallingdal ble innlemmet i Ryfylke lagsogn og Stavanger stift under Gulatingslagen. Resonnementet leder oss til at lagtinget på Avaldsnes ble etablert da Valdres og Hallingdal ble innlemmet i Gulatingslagen omkring 1170 (mellom Magnusteksten, ikke eldre enn 1163–1164 og *Historia Norwegie* 1150–1175).

⁹ Amund Remba nevnes som lagmann i Rygjafylke for året 1223 (Håkon Håkonssons saga, kap. 93).

Fordeling av delegater			Alternativ 1. Gulatingslagen Hordaland uten Hardanger, Voss og bare Lista av Agder			Alternativ 2. Gulatingslagen med hele Hordaland og Agder		
Område omtalt i Olavsteksten	Antall delegater Olavsteksten	% andel delegater	Område 1769	Befolkning 1769	% andel befolkning 1769	Område 1769	Befolkning 1769	% andel befolkning 1769
Rogaland	102	27,2	Rogaland	33116	25,6	Rogaland	33116	17,8
Hordaland	102	27,2	Sunn- og Nordhordland	37347	28,9	Hele Hordaland	50847	27,3
Firda	80	21,3	Sunnfjord og Nordfjord	24799	19,2	Sunnfjord og Nordfjord	24799	13,3
Sogn	64	17,1	Sogn	19283	14,9	Sogn	19283	10,4
Agder	27	7,2	Lista	14862	11,5	Hele Agder og Setesdal	58007	31,2
Sum	375	100%		129407	100%		186052	100%

Område	Tidlig 1000-tallet ("Olavsteksten")	c. 1160–70 ("Magnusteksten")	1274 (Landsloven)
Hordaland	102	60	40
Rogaland	102	60	30
Firda	80	50	20
Sogn	64	40	20
Agder	27	20	12
Sunnmøre	Så mange de vil	16	12
Valdres	-	-	4
Hallingdal	-	-	4
Setr (Valle)	-	-	2
Ottardal (Bygland og Evje)	-	-	4
Sum	375 + Sunnmøre	246	148

Tabell 1 og 2. Nederst: antall delegater til Gulatinget på 1000, 1100 og 1200-tallet, etter Gulatingsloven og Magnus Lagabøtes landslov. Valdres og Hallingdal får først faste delegater til Gulatinget etter ca. 1170. Voss og Hardangers delegater ble i 1274 trolig regnet inn under Hordaland og forklarer kanskje hvorfor Hordaland da får 10 flere delegater enn Rogaland som de tidligere har hatt likt antall med. Øverst prosentvis fordeling av delegater etter Olavsteksten sammenliknet med prosentvis fordeling av befolkningen i 1769 med to alternativer. Alternativ 1 harmonerer best med delegatfordelingen og viser kanskje det geografiske omfanget av Gulatingslagen i første halvdel av 1000-tallet.

Konklusjon: Det er sannsynlig at Stavanger stift ble utvidet i flere omganger. På 1000-tallet omfattet Selja bispedømme kystområdene fra Stad i nord til og med Nord-Agder i sør. Tidlig på 1100-tallet ble Stavanger stift opprettet og tok opp i seg Aust-Agder og kanskje Råbyggelag fra Viken bispedømme. Senere, i 1170-årene ble stiftet utvidet med Valdres og Hallingdal. Områdene i nordøst har nok hørt til Viken bispedømme, men kan ha blitt lagt til Hamar bispedømme da det ble etablert i 1152/53

og så overført Stavanger på 1170-tallet. Under borgerkrigen kan Valdres og Hallingdal i 1170-årene ha blitt inkludert i Stavanger stift av geopolitiske årsaker, men dette er mer usikkert. Kong Magnus Erlingsson, erkebiskop Øystein Erlendsson i Nidaros og Stavangerbiskop Eirik Ivarsson (senere erkebiskop) kan ha vært arkitektene bak dette. I den videre analysen skal vi ta hensyn til dette kirkeorganisatorisk brokete opphavet til Stavanger stift. Vi skal se nærmere på de metodiske grepene vi tar for å belyse eldre kirkestatus i de ulike regioner.

Metode

Vi skal klargjøre metodene vi bruker for å identifisere kirker på ulike nivåer. Det er få direkte opplysninger som belyser de enkelte kirkenes rang og status forut for utviklingen av et hovedkirkesystemet fra ca. 1250. Vi har derfor etablert et sett med kriterier som vi mener kan belyse dette.

DET ADMINISTRATIVE LANDSKAPET

Det er avgjørende å forstå det administrative landskapet som kirkestedsgårdene var en del av da de eldste kirkene ble bygd. Da stiftet ble etablert fantes det ulike typer verdslige enheter: fylker, fjerdinger og skipreider i Rogaland, samt fylker og skipreider i Agder, og herader og "bygder" i Valdres og Hallingdal som kunne minne om fylkene langs kysten. Valdres var i 1528 delt i fem tinglag (Vang, Stee, Reie, Nes og Aurdal), og manntallet i Hallingdal ble ført for to enheter kalt *Hallingdaall* og *Nesby* (NRJ IV: kap XI og VII). I Agder var skipreidene dessuten underinndelt i manntall. Dette kan ha vært verdslige enheter, men korresponderte likevel i stor grad med sogn. Alle disse enhetene var tingkretser på 1000- og 1100-tallet og tidligere, kanskje med unntak av manntallene som har et mer uklart opphav (Jerstad 1934: 268; Indrebø 1935: 247–249). Først senere utviklet det seg et fast geistlig administrativt system der sognet utgjorde den minste byggeklossen. I Rogaland korresponderer sognet i liten grad med skipreiden. Heller ikke prestegjeldene som utviklet seg fra senest på 1200-tallet hadde et naturlig verdslig motstykke. Derimot korresponderte prostiene og bispedømmet bedre med verdslige enheter som fjerdinger og lagdømmet. Det er likevel usikkert om den kirkelige organisasjonen hadde et motstykke som tilsvarte *hele* fylker som Rogaland og Nord-Agder.

Skipreidene og fjerdingene er kjent på gårdsnivå på 1500- og 1600-tallet og er også angitt i antall i 1277. For nærmere diskusjon av alder og opphav viser vi til Steinnes' (1974) arbeid og dessuten Iversens (2015) studier der middelalderens administrative enheter knyttets til ringtun eldre enn ca. 700 e.Kr. Vi kan være sikre på at de verdslige enhetene som er dokumentert i middelalderen har røtter i tingkretser

i vikingtid og trolig før. Men mindre endringer forekom, og da helst på grunn av den demografiske krisen i senmiddelalderen. Det blir kommentert underveis der det er relevant.

Skipreidene i Rogaland og Agder er kartert med utgangspunkt i Asgaut Steinnes' (1974) omfattende arbeid. Fjerdingene i Rogaland er kartert etter tingbøker fra 1612 til 1623 der skipreidenes fjerdingstilknytning fremkommer. Noen uoverensstemmelser forkommer. Amtmann de Fine henfører i 1743 Sjarnarøy skipreide i Rogaland til Foldøy fjerding (de Fine 1952: 94), men ifølge tingbøkene lå denne skipreiden i Hesby fjerding. De Fine hadde tilgang til eldre kilder, og det er noe tvilsomt at han ville gjøre en slik feil. Vi har under tvil valgt å følge hans inndeling. Det får likevel ingen praktisk konsekvenser for analyseresultatene.

Opplysninger om manntallene i Agder er hentet fra Odelsmantallet 1624 for Nedenes, Råbyggelag og Mandal len, og Lister lens jordebok ca. 1617. Gustav Indrebøs (1935: 243) rekonstruksjon av skipreidene i Agder er mer usikker. Vi har vurdert den, men funnet det best å følge Steinnes.

Den geistlige inndelingen er kartert etter stiftsboka Grågås fra omkring 1620. Prestegjeldene er digitalisert etter folketellingen i 1769 og 1801.¹⁰ Dernest er 1620-situasjonen rekonstruert og yngre delinger av prestegjeld nullt ut. Vi har ikke forsøkt å rekonstruere middelalderens sogn. En slik analyse ville av hensyn til de mange nedleggelse av kirker i løpet av middelalderen, måtte ta hensyn til mer eller mindre sikkert belagte nedlagte kirkesteder. Det vil føre for langt her og må eventuelt gjøres som en egen spesialstudie. Vi har benyttet kart over sogneinndelingen fra 1800-tallet og sammenliknet med Grågås som viser annekskirker ca. 1620. Sognene 1620 avspeiler likevel ikke situasjonen i høymiddelalderen ettersom mange sogn og kirker forsvant i høy- og særlig senmiddelalderen.

“Den delte fjerdingen” i Ryfylke representerer en særskilt utfordring. Fra Magnusteksten i Tingfarebolken i Gulatingsloven er det klart at fjerdingene i Rogaland var oppnevningensheter for delegater til Gulatinget. Fra Rogaland skulle det reise 60 personer til Gulating, spesifisert til 15 fra hver fjerding. Dermed forutsettes det fire fjerding i 1160–1170 årene. I tingbøkene fra Rogaland opereres det på begynnelsen av 1600-tallet derimot med fem fjerding. Det var én fjerding “for mye” i Ryfylke med tre slike: Karmsund, Hesby og Folderøy. Både Steinnes (1974) og Iversen (2015) har argumentert for at Karmsund og Hesby fjerding opprinnelig utgjorde en “ytre fjerding”. Dette var de minste fjerdingene, med færrest folk og kirker.

¹⁰ Digitalisering ved Kjetil Loftsgarden. Enhetene er modifisert av Iversen.

I 1274 hadde Rogaland 30 representanter til Gulating. I sentrale deler av Gulatingslagen er antallet delegater i 1274 delbart på antallet kjente oppnevningseenheter.¹¹ Bare ikke for Rogaland, med mindre det var fem fjerdinge her i 1274, og ikke fire som i 1160–70 årene. Tretti kan ikke deles på fire, men derimot på fem. Vi må derfor tro at det ble oppnevnt seks delegater i hver fjerding i Rogaland 1274, og at fjerdingen vest i Ryfylke ble delt mellom ca. 1170 (Magnusteksten) og 1274 (Landsloven). Vi skal derfor ha *in mente* muligheten for én «ekstra» fjerdingsskirke i Ryfylke.

Mandal prosti (= Midtsysla) i Agder ble etablert tidlig på 1400-tallet (Steinnes 1974: 29–33). Dermed ble Agder delt i tre enheter, og besto ikke lenger av to hovedenheter slik som tidligere (Aust-Agder og Nord-Agder). Dermed kan kun opplysninger (spesielt om prostikirker) før ca. 1400 indikere mulige fylkeskirker i denne delen av undersøkelsesområdet. Steinnes mener at den nye Midtsysla (= Mandal prosti) tok opp i seg to skipreider fra Aust-Agder (Ve og Kleppland) og én skipreide fra Nord-Agder (Kaddeland). Råbyggelag, det vil si Seter (Valle) og Otradal (Bygland og Evje) ble ikke regnet til Nord-Agder, men hadde egne delegater til Gulating i 1274. Åmli gikk til Aust-Agder, slik Steinnes har argumentert overbevisende for.

FYLKESKIRKER

Fylkesinndelingen i tidlig kristen tid er ikke kjent sikkert i området for Stavanger stift. Vi legger til grunn en nær sammenheng mellom sentrale tingstedsgårder i de yngre syslene og eldre fylkeskirker (Figur 5). Både Rogaland og Agder var delt i to sysler i høymiddelalderen (Utne 1973: 54; Steinnes 1974). Vi forventer derfor fire fylkeskirker her (Ryfylke, Jæren, Nord-Agder og Aust-Agder). Senere, på 1500-tallet sto det fylkesting i Agder for områder som svarte til prostiene i 1620, men i mellomtiden var altså Midtsysla etablert slik at disse strukturene ikke er relevant for den tidlige perioden. Fylkesting for Midtsysla er for øvrig nevnt 1484 og 1532 (= Mandal prosti), lagting for Lista 1517–1565 (= Lista prosti) og lagting for Nedenes 1566–1570 (= Nedenes prosti) (DN IV 997, DN II 1108; Steinnes 1974: 62).

Eldre inndelinger er også usikre for Råbyggelag, Valdres og Hallingdal. Valdres skal ha vært delt i to sysler (nordre og søndre lut), mens Hallingdal utgjorde ett syssel (*sýslan i Haddingjadal ok Hemsadal*) (Munch 1849: 107, 122). Trolig skal vi forvente én til to fylkeskirker her. Det er ikke sammenheng mellom kirkesteder og gårdene

¹¹ Førte delegater fra Hordaland/ trolig fire fjerdinge (eller “fylker”) = 10 delegater fra hver fjerding. Det skulle komme 20 delegater hver fra av fylkene Firda og Sogn som trolig hadde 4 fjerdinge hver = 5 delegater fra hver fjerding. Videre ble det oppnevnt 12 delegater hver fra Agder og Sunnmøre. Det var 12 skipreider i begge disse fylkene, og antallet delegater svarer da til én delegat per skipreide som da var oppnevningseenheter.

Figur 5. De antatte fylkeskirkene Torpo i Hallingdal (til venstre) og Slidre i Valdres. Disse dalførerne ble trolig innlemmet i Stavanger stift omkring 1170 og kirkene bygget kort etter. Foto Torpo: Jean-Louis Malpertu 2006, Wikipedia; Slidre: Axel Lindahl 1892, Norsk Folkemuseum. CC BY-SA 4.0.

som har gitt navn til de fem tinglagene i Valdres i 1528, med unntak av Vang og kanskje Nord-Aurdal. I Råbyggelag sto det separate lagting for Otradal (Evje og Bygland) i 1562 og Setesdal (Valle) i 1554 (Steinnes 1974: 62). Områdene svarte dermed til oppnevningseenhetene i Magnus Lagabøtes landslov 1274, og ikke til Råbyggelag prosti. Det kan usikkert indikere to fylkeskirker i Råbyggelag.

Den ukjente forfatteren av *Historia Norwegie* (1150–1175) regner underforstått Rogaland og Agder som to av seks ikke navngitte provinser i Gulatingslagen. Det kan ikke utelukkes en utvikling fra én til to fylkeskirker dersom sysselindelingen skulle være yngre, slik som i andre deler av landet. Men Olavsteksten tyder på at Gulatingslagen var inndelt i sysler alt på 1000-tallet. Det heter at kongens årmann og lendmann hadde ansvar for å kreve inn bøter for kongen «hver i sin sysle» (G3; Iversen 2008: 19). En forventning om to fylkeskirker i hvert fylke virker derfor som et fornuftig utgangspunkt (jf. Sveaas Andersen 1977: 320).

For å identifisere fylkeskirker skal vi legge vekt på kirker med et mulig flertallig presteskap, altså kollegiatkirker eller kirker med flere enn én prest (et prestekollegium). Et flertallig presteskap forutsetter et større kor enn i kirker betjent av én prest og medhjelper.

FJERDINGSKIRKER

Visitas: I Rogaland benytter vi primært biskopsvisitas som indikasjonen på fjerdingkirke. Agder skiller seg fra Rogaland ved at hovedkirkene var ryggraden i visitasystemet. I Rogaland fulgte biskopene samme praksis som er dokumentert i Firda og Sogn 1322–23, der fylkes- og fjerdingkirkene utgjorde kjernen i visitassystemet.

Visitassystemet i Gulatingslagen er lite kjent. I 1322–1323 får vi konkrete opplysninger om hvordan visitas fungerte i Firda og Sogn i Bjørgvin bispedømme (DN VII 98; Indrebø 1935) som hadde samme administrative struktur som Rogaland, de var fjerdingsdelte. Biskopen hadde rett og plikt til å visitere ved fire kirker i hvert fylke. I Firda gjaldt det Eid, Vereide, Bru og Askvoll kirker, i Sogn: Stedje, Tønjum, Aurland og Vik kirker. Antall netter er spesifisert: fire ved én kirke i hvert fylke (den som nevnes først) og to eller tre netter ved de andre kirkene, unntatt Tønjum i Sogn med fire netter.

Opplysningene gjelder visitas for et bestemt år. Prestene som ble pålagt å bringe mat og mungåt til biskop med følge er navngitt og henført til bestemte kirker. Vurdert etter antallet kjente middelalderkirker i området omfattet plikten dette året bare om lag halvparten av prestene. Vi må likevel tro at alle sogneprestene i fjerdingen møtte ved fjerdingkirken for å få godkjent regnskap og annet av biskopen, men at man fra år til år byttet på å bringe mat og mungåt. Én kirke i hvert fylke synes å ha hatt noe større forpliktelser (fire netter). For Stedje kirke i Sogn, som nevnes først, bekreftes fylkeskirkestatus i andre kilder (DN I 197, DN VIII 169). I dette fylket hadde også Tønjum kirke fire netters plikt. Trolig var Eid fylkeskirke i Firda: den nevnes først og med størst natthold.

Det er bare kjent bispevisitas på et fåtall kirkesteder i Rogaland. Opplysningene harmonerer som vi skal se med modellen beskrevet ovenfor. I Agder derimot synes derimot samtlige hovedkirker å ha blitt visitert. Systemet der var dermed mer på linje med det vi kjenner i Eidsivatingslagen (Iversen & Brendalsmo 2020).

Det er få kilder til biskopenes visitaser i Stavanger stift. I diplomer og i *Stavanger Domkapitels protokoll 1571–1630* finnes fragmentariske opplysninger. Etter reformasjonen fortsatte biskopene å visitere som før. I 1557 meldte riktignok superintendent Jens Schjelderup (Bergen) til kongen at prestene i stiftet hadde vært samlet hos ham.¹² Han kunne ikke selv *besøge de langt bortliggende Kirker* (i Stavanger stift) *da han ikke har Tjenere derhos boende, som kunne flytte og føre ham* (NRR I 232; Maaland 1981: 30).

¹² Det forelå da en plan om å slå sammen Bergen og Stavanger stift, noe som ikke ble realisert.

Et spesielt eksempel på hvordan dette fungerte i praksis, i tilfeller der biskopen ikke overnattet på prestegården, gir Domkapitlets protokoll for året 1671 (s. 501). Biskopen makeskiftet da gården Rødland ved hovedkirken Liknes i Kvinesdal med en gård på Jæren.¹³ Biskopen skulle likevel beholde retten til skyss og traktement på Rødland for seg og sitt følge. Det heter: *...Rødlands besiddere herefter som aff arilds tijd maa være bisperne udj Stavanger stiftt j deres visitatz oc hans folch med skydsz oc tractament beforderlig...* (s. 504). Det er ett av få eksempler i Stavanger stift som viser biskopens formelle og avtalefestede rett til opphold på en gård ved en visitaskirke. Et annet eksempel hører vi om i 1445 da biskopen i Stavanger frafalt sin visitasrett for Mariakirken (DN IV 896). Mariakirken lå vegg i vegg med Domkirken inne på samme kirkegård. Likevel hadde altså biskopen en formell og trolig svært gammel rett til underhold og visitas der som kanskje peker bakover mot eldre status som fylkeskirke.

Mensalgods: vi benytter opplysninger om *mensa* i Grågåås 1620 som indikasjon på kirkestatus. Vi bruker antall sogn med eiendom utenom eget prestegjeld som et uttrykk for dette.

Prestebordsgodset eller *mensa* er landskyldinntektene som var del av prestens inntektsgrunnlag. Det ble betegnet mensalgods (*mensa* = bord), dvs. det som lå til prestens bord, altså hans daglige brød. Inntekter til kirkebygningens vedlikehold ble betegnet *fabrica*. Når så en kirke ble lagt som annekst til en annen kirke, mistet annekset sin faste prest, og *mensa* ble overført til presten ved hovedkirken i prestegjeldet. I tillegg dro mange hovedkirkeprester inntekter fra sogn utenfor sitt eget prestegjeld. Slike kirker kan ha blitt oppfattet som viktigere enn andre, i kraft av at kirken hadde et flertallig presteskap og at det derfor ble lest flere bønner der.

Vi vil derfor undersøke hvilke kirker som skiller seg ut ved å ha stor geografisk spredning av mensalgodset utover eget prestegjeld. En tilsvarende undersøkelse av kirkens *fabrica* har gitt gode resultater andre steder (Brendalsmo 2016: 216-217, 2008: 44), men lar seg ut fra kildesituasjonen ikke gjennomføre for Stavanger bispedømme. Et større antall kirker, både annekskirker og hovedkirker, manglet omkring 1620 landskyldinntekter til *fabrica* (St.S.: 87, 88, 90, 91, 97, 103 m.fl.).

ÅTTINGSKIRKER

Opphavet til den aritmetiske benevnelsen åtting/åttingskirke er uklar. Det er om diskutert hva en åttingskirke var. Vi har landet på at åtting festet seg som betegnelse på den enheten som var ansvarlig for å vedlikeholde en åttingskirke, og at det dreier seg om offentlige lokalkirker som like gjerne kunne ha blitt kalt for "skipreidekirker"

¹³ Rødland (gnr. 103) var nabogård til Liknes (gnr. 104) der hovedkirken i Kvinesdal sto.

eller “manntallskirker”. Dette støttes av at antallet skipreider i Rogaland og Hordaland er delelig på åtte. I 1277 var det 32 skipreider i hvert av disse fylkene. Dessuten var det 32 manntall i Nord-Agder omkring 1600, og videre hadde Valdres minst åtte herader i middelalderen (inkludert Vang) (Islandsmoen 1914: 4).

I Gulatingslovens leidangsbestemmelser fremgår det at åtting ble brukt synonymt med kretser hvor manntall ble tatt opp (G 298). Det er også klart at manntall ble tatt opp på manntallsting innen rammen skipreiden (Rogaland). Dersom noen flyttet fra en åtting til en annen, eller over en fjerdingsgrense, skulle opptak i manntallet kreves på tinget (G 298). Skipreide og åtting synes dermed å sammenfalle, men trolig bare i fjerdingsinndelte fylker. I Agder var systemet annerledes.

Fjerdingene i Rogaland har likevel trolig *aldri* vært åttedelt. Omkring 1600 var det fem skipreider i Dalane fjerding, ni i Jæren fjerding, åtte i Foldøy fjerding og 10 i den delte fjerdingen (seks sør og fire nord for Boknafjorden). Vi legger til grunn at fjerdingene var ujevne i antall skipreider langt bakover i tid (jf. de nevnte studier av ringtun). Det er teoretisk mulig at prostiene, som ikke fulgte de verdslige enhetene til punkt og prikke, kan ha vært åttedelt, selv om dette likevel virker mindre sannsynlig (se diskusjonsdelen).

Vi anser en kirke som “offentlig lokalkirke” (åttingskirke) dersom den ligger på eller nær gården som har gitt navn til skipreiden (Rogaland) eller manntallet (Nord-Agder) eller heradet (Valdres), eller har sammenfall med det lokale tingstedet på samme gård eller nabogård. Det har ikke vært mulig å undersøke dette i Aust-Agder, Råbyggelag og Hallingdal der de tidlige verdslige inndelingene er for dårlig kjent.

Resultat

Her skal vi presentere våre hovedfunn knyttet til kirkestatus i Stavanger stift før ca. 1250 (Figur 6 og 7).

DET ADMINISTRATIVE LANDSKAPET

Hovedfunnet er at det ikke er sammenfall mellom sogn eller prestegjeld ca. 1620 på den ene siden og skipreider 1647 på den andre. Det er noe mer sammenheng mellom sogn og prostier og verdslig inndeling.

I Rogaland var det 32 skipreider og 22 prestegjeld. Det er geografisk sammenfall bare mellom Sola skipreide og Håland prestegjeld. I Agder var det 15 skipreider (med Seter og Otradal) og 18 prestegjeld. Prestegjeld og skipreider var dermed noe tettere forbundet i Agder enn i Rogaland. Det er likevel geografisk sammenfall kun mellom Vanse skipreide og prestegjeld, og tilsvarende for Lyngdal, men mer usikkert for Seter (øvre del av Setesdal).

Figur 6. Kirker i Stavanger stift 1620, kartert etter stiftboken Grågås som skiller mellom hovedkirker og annekskirker. Samlet var det 11 prostier med 144 kirker, hvorav 46 hovedkirker og 98 annekskirker. Prostikirkene er identifisert i kilder fra 1285–1529 og var også hovedkirker i 1620. Det er kun kjent proster til Landvik kirke i Nedenes prosti før 1400 da Agder ble delt i tre prostier (ikke to som tidligere). Tilsvarende dukker det først opp proster på Øyestad og Halså etter delingen. Kart: Frode Iversen.

Det er noe større sammenfall mellom prostier og fjerdinge i Rogaland og prostier og sysler i Agder. Men da først og fremst i antall og ikke i grenser. Prostiene var sammensatt av prestegjeld sammensatt av sogn. I Rogaland var det fem prostier og fem fjerdinge. Særlig Stavanger prosti gikk på tvers av den eldre fjerdingsdelingen. Prostiet tok med seg hele Goa og deler av Jåtun skipreider av Jæren fjerding. I sør var en eldre Feda skipreide delt mellom Lista og Dalane prosti. For øvrig er prostiene relativt like fjerdingene i Rogaland med unntak av enkelte kretser av gårder her og der. En rimelig forklaring er at da prostiene ble dannet, må Kirken selv hatt autonomi til å definere hvilke sogn som skulle inngå hvor. Det er nærliggende å se tilblivelsen som et utviklingstrekk fra 1200-tallet da vedlikehold av offentlige kirker ble løsrevet fra de verdslige inndelingene (se nedenfor). I Agder fulgte prostiene noenlunde ssysteminndelingen: Lista, Mandal, Nedenes og Råbyggelaget. Tilsvarende fulgte verdslige og geistlige inndelinger i Hallingdal og Valdres naturlige grenser, med unntak av Eidfjord som var lagt til Hallingdal prosti. I disse områdene er det ikke kjent skipreider.

Mange sogn, om ikke de fleste, lar seg plassere helhetlig innen skipreider. Sjeldnere går sognene på tvers av skipreidene. En systematisk gjennomgang er ikke mulig uten full kartlegging av ødekirker og tapte sogn i løpet av høy- og seinmiddelalder, noe som vil føre for langt her. Hovedinntrykket er likevel at sogn ofte faller i helhet innen skipreider.

For å oppsummere, så er det større sammenfall mellom verdslig og geistlig inndeling på sogne- og prostinivå enn på prestegjeldsnivå. Mange sogn lar seg helhetlig plassere innen skipreider. Det var like mange prostier som fjerdinge i Rogaland (fem), men grensene var ikke sammenfallende, særlig ikke for Stavanger prosti. I Rogaland var det størst forskjeller mellom geistlig og verdslig inndeling. I Agder var forskjellene ikke så store. Minst avvik var det trolig i Valdres og Hallingdal der det synes å ha vært et større sammenfall mellom herad og sogn. Nærmest bispesetet har man tatt minst hensyn til eldre verdslig inndeling da de geistlige administrative inndelingene ble utformet, mens disse var mindre dynamisk ellers i stiftet.

FYLKESKIRKER OG FLERTALLING PRESTESKAP

I tillegg til domkirken finner vi fire kirker der det med større eller mindre grad av sikkerhet har vært et flertallig presteskap: på Avaldsnes, Slidre og Tromøy samt ved Mariakirken i Stavanger.

Mariakirken sto på samme kirkegård som domkirken St. Svithun/Kristkirken. Formelt var Mariakirken ikke en kollegiatkirke, men den ble rådet av domkirkens kanniker, og den var sognekirke (DN IV 23, DN IV 54, DN IV 122 m.fl.). Biskopen må på et tidspunkt ha overdratt kirken med alle dens inntekter til kannikene for å

bedre deres felles økonomi.¹⁴ De hadde en *vicarius* (DN XIV 6) som nok i det store og hele opprettholdt de kirkelige tjenester en sognekirke sto for. Trolig fantes det også alterprester og diakoner i kirken. I 1355 var det en klausul i testamentet for kanniken Torgeir Berdorsson, da han ga kannikene ved domkirken en gårdpart til deres felles bordhold, at alle som årlig deltok i messeholdet på hans årtidsdag skulle bevertes i kannikegården etterpå: *korsbroedrom, prestom ok diaknom suo morghum sem j standa salatidum ok messonne* (DN IV 374). Det gir god mening å gå ut fra at disse prester og diakoner var tilknyttet Mariakirken. Kirken må ha blitt benyttet til større prestemøter, for mot slutten av 1200-tallet ble et eldre og smalere kor erstattet med et nytt og større kor i samme bredde som skipet (Brendalsmo og Paasche 2017: 115). En slik utvidelse ville neppe ha skjedd dersom ikke kannikene hadde behov for mere plass i koret slik at alle 10 eller 12 kunne samles der til høymesse og eventuelle møter.

St. Olav kirken på Avaldsnes ble kollegiatkirke da paven overlot kong Håkon V Magnusson patronatsretten til den og 13 andre kirker spredd rundt i Norge (DN I 104, DN IV 128). En analyse av eldre avbildninger av kirken viser at den på et tidspunkt er blitt ombygd.¹⁵ Trolig ble koret i den eldre steinkirken utvidet i forbindelse med etableringen av et prestekollegium rundt 1300. Avaldsnes kirkes status som kollegiatkirke gjenspeiles ved at det i 1298 omtales en *vicarius* ved kirken (DN IV 33). De to prestene som omtales i 1322 (DN I 168) var trolig kanniker. I 1341 nevnes en egen prest ved et Mariaalter (DN XI 28), og i 1371 omtales “prosten ved Karmsund kirke” (RN VII 139), rimeligvis på Avaldsnes.

Slidre kirke i Valdres er ikke omtalt som kollegiatkirke i de foreliggende brev eller andre dokumenter fra middelalderen. Likevel er det stor sannsynlighet for at den hadde en slik status. Den var prostikirke for et geografisk stort område (PN: 24; DN II 376; DN II 378), og selv om det ikke er omtalt *vicarius* eller kanniker ved kirken, er det høyst sannsynlig at prestene ved kirken var kanniker i og med at de langt fleste proster også var kanniker. I 1743 beskrev sogneprest Herman Ruge, med referanse til Torfæus' Norgeshistorie, en gammel tradisjon om at Slidre kirke ble brukt til møter for stiftsbefalingsmenn, biskoper og prester fra Christiania og Bergen, uten at slike møter er kjent fra andre kilder. Dessuten nevner Ruge “... en lang stol er nu for ungefær end 6 aar siden borttaget af forige sogneprest til Slidre” (Røgeberg 2004: 183). Stolen beskrives som “6 gammeldags bispe eller canikestoel”. Slidre var stevnebø for sysselmannen (DN II 257) og lensmannen (DN I 679). I korportalen henger et gammelt alenmål som viser standardmål i riket (Daae 1899: 301). Dessuten

¹⁴ Tilsvarende praksis er godt belagt i Nidaros bispedømme (Brendalsmo 2016: 85–87).

¹⁵ Disse er gjengitt i Langhelle og Lindanger (red.) 1999: 104–160.

heter Prestegårdens nabogård *Fylken*, muligens av folk n., flokk, og betegner noe usikkert et sted der mange mennesker jevnlig kom sammen (Rygh 1904: 284).

En kirke som trolig også hadde et flertall prester, er **Tromøy kirke**. Det finnes få opplysninger om kirken i brevmaterialet, og den er ikke omtalt med kannik, vicarius eller prost. Selve kirkebygningen gir derimot grunn til å anta at kirken har hatt en viktig posisjon i en tidlig periode, og at det den gang var flere prester der. De store kvaderblokkene i korets vegger, sammen med de uthogde menneskehodene¹⁶ på blokkene som utgjør korportalens vangesteiner, viser at den tilhører den første generasjonen steinkirker (pers. kom. Kjartan Hauglid) (tidlig 1100-tallet). I veggene i koret finnes det et antall kvader med en lett bue. Disse kan stamme fra murverket i et tårn med sirkelformet grunnplan, eller mer sannsynlig fra en stor apside inntil koret i øst (se også Falck 2018). Korportalens plassering helt mot øst, som på Avaldsnes, sammen med de buede kvaderne og blandingen i korveggene av store kvaderblokker og mindre steiner som ikke er kvaderhogd, viser at koret på et tidspunkt er blitt utvidet. Skipets opprinnelige grunnplan var ca. 228.8m², hvilket er drøye 250m² mindre enn skipet i Stavanger domkirke, men rundt 30 m² større en skipet i Avaldsnes kirke.

For Mariakirken i Stavanger kjenner vi ikke korets størrelse i den eldste fasen, men etter ombyggingen og utvidelsen målte det nye koret anslagsvis 30m². Vi kjenner ikke størrelsen på koret i Avaldsnes kirke før de store byggearbeidene ved kirken rundt 1300, men etter dette fikk koret en grunnflate på 56m². Kirken på Slidre i Valdres har bevart sin romanske grunnplan, og koret måler 49m². Det utvidede koret i Tromøy kirke har et innvendig areal på ca. 48,75m², hvilket er kun 8m² mindre enn for koret på Avaldsnes. Domkirken, Avaldsnes, Slidre og Tromøy kirker har de største korene i bispedømmet. Deretter følger Øyestad med et utvidet kor som måler ca. 44m², Vanse med et romansk kor på ca. 36 m² og i tillegg en apside inntil koret i øst, og Eidfjord med et gotisk kor på ca. 33m². Oddernes kirke har romansk kor av samme størrelse som Mariakirkens gotiske kor.¹⁷

Det er derfor rimelig å anta at også Mariakirken i Stavanger, Avaldsnes, Slidre og Tromøy kan ha vært kirker med et flertallig presteskap, selv om vi ikke har samtidige kilder som eksplisitt bekrefter dette.

¹⁶ Hoder med tilsvarende utforming og motiv finnes bl.a. på korportalens vangesteiner i Hedrum kirke og i buefeltet over korportalen i Berg gamle kirke, begge i søndre Vestfold. Hedrum var en av fylkeskirkene i Borgarting.

¹⁷ Tallene er innvendige mål basert på opplysninger i Ekroll 1997, som i det store og hele oppgir utvendige mål. Derfor er det trukket fra 1,5 m for veggtykkelse, for domkirken 2 m. For kirker med gotisk kor er det antatt at koret utgjør 1/3 av bygningens totale lengde der det romanske korets størrelse er ukjent.

FYLKESKIRKER OG FJERDINGSKIRKER: ANDRE INDIKATORER

Her bruker vi tre indikatorer for å identifisere mulige fjerdings- og fylkeskirker: (1) visitaskirker (2) at kirken hadde prost før reformasjonen og (3) størrelse og spredning på mensalgodset.

Visitās: Vi har registrert i alt 30 sannsynlige visitās ved 22 hovedkirker i perioden fra 1301 til 1615 (tabell 3). Bare en gang har vi flere brev fra samme visitāsreise, fra biskop Egil Ogmudssons reise på Agder september 1329 (5–22/9) (Oddernes→ Halså → Å) (jf. tabell 3).

Det er kjent visitās ved nær alle hovedkirkene i Agder (11 av 14), Råbyggelag (2 av 4) og Valdres (2 av 3). I tillegg kommer et biskopsbesøk ved en annekskirke i Råbyggelag (Hylestad, udat. 1429 DN XI 148). For Hallingdal er det bare belegg for visitās ved Torpo/Ål (hovedkirkefunksjonen ble skiftet her). Det var to hovedkirker her, utenom Eidfjord.

Biskopens visitāspraksis i Agder og de øvre dalene står i skarp kontrast til Rogaland, der det bare er kjent visitās eller visitāsrett- og plikt ved én hovedkirke i hver fjerding det vil si ved fem av 18 hovedkirker. Dermed kjenner vi visitās ved 71 % av hovedkirkene utenfor Rogaland mot 28 % i Rogaland. I Rogaland gjelder dette Avaldsnes i Karmsund fjerding, Hinderå i Foldøy fjerding, Hesby i Hesby fjerding, Mariakirken i Stavanger i Jæren fjerding og Sokndal i Dalane fjerding. Selv om materialet er tynt, kan dette være et viktig funn som identifiserer fylkes- og fjerdingskirkene i Rogaland. Avaldsnes og Hinderå har hver to belegg, de øvrige kun ett. Vi tror ikke mønsteret kan være tilfeldig. I Bjørgvin bispedømme synes biskopens bevertnings- og overnattingsrett å ha vært begrenset til nettopp fylkes- og fjerdingskirkene.

I tillegg kjenner vi to biskopsbesøk ved annekskirker i Rogaland, 8/11-1347 ved Ognā (DN II 286) og 21/7-1451 ved Årdal (DN IV 927). Fra Årdal gikk en viktig ferdselsåre over Vigsledalen→ oppdemmede Svartevatn→ Bossbu til Valle i Råbyggelag.¹⁸ Det dreier seg likevel om en jordhandel, ikke for eksempel godkjenning av kirkeregnskap eller liknende som er en sikrere indikasjon på regulær visitās. Et biskopsbesøk ved Ognā annekst i november 1347 kan heller ikke tillegges vekt i denne sammenheng. Biskop Guttorm Pålsson var da én av tre menn som utstede en vidisse av en kongelig befaling fra 1339 om inn drivelse av gjeld fra jordegodset til kongens mor, hertuginne Ingeborg. Biskopsbesøkene ved Årdal og Ognā annekskirker dreier seg altså ikke om regulære visitās.

¹⁸ Ferdselsåren mellom Årdal og Valle er inntegnet på C. Hammers kart over Stavanger stift 1776.

Fylke	Fjerding	Kirke	Tidspunkt	Kilde
Rogaland	Karmsund (delt)	(Kormt) Avaldsnes	15/5-1301 22/5-1607	DN IV 50 DP:225
	Hesby (delt)	Hesby (Skudegjerd)	26/11-1449	DN IV 914 og 915
	Foldøy	Hinderå	21/10-1446 Udat. Mellom 1575 og 15/6-1611	DN IV 898 DP: 202
	Jæren	Mariakirken, Stavanger	Biskopen frafaller sin visitasrett Mariakirken 1445	DN IV 896
	Dalane	Bø (Sokndal)	9/9-1467	DN IV 963
Nord-Agder		Å (Eik) (Lyngdal)*	22/9-1429 11/9-1468	DN IV 839 DN XII 237
		Vanse	22/6 1572 1592 1593 1600	DP: 4–6, 8–9 DP: 60–61 DP: 71–73 DP: 120–129
		Halså (Møll)*	15/9-1429	DN IV 836
		Bjelland	3/8-1487	DN XV 110
		Valle (i Audnedal)	8/9-1476 Forventet visitas kort etter 18. mai 1628	DN XV 101 DP: 438-447: referanser til visitaser ved Valle (Undal) kirke
		Liknes (Rødland)	20/6-71 Makebytte Rødland, forsørgingsrett beholdes	DP: 504
		Gjerstad	26/3-1514	DN XXI 716
Aust-Agder		Landvik? (Hommedal)	Ca. 6/12-1513–1537	DN XXI 832
		Tveit	3/11-1429	DN IV 837
		Oddernes*	5/9-1429	DN IV 838
		Søgne	30/8-1344	DN I 291
Råbyggelag		Bygland	21/5-1436 Udat.	DN I 754 DP: 195-196
		Evje	15/6-1619	DP: 360
Hallingdal		Torpo	Tradisjon: Biskop døde under visitas før reformasjonen	Wiel 1743: 109, Christie og Christie 1981: 140
		Ål	1615 Scavenius skal ha vært på visitas i Ål i 1615	Bremnes 1988: 140, med henvvisning til Wiel
Valdres		Vang	24/7-1427	DN II 693
		Aurdal	30/7-1457	DN I 842
Sum		22	30	

Tabell 3. Visitaser ved hovedkirker i Stavanger stift 1301 til 1630. *Brev fra samme vistasreise 1429 med samme biskopsfølge: Oddernes (5/9), Halså (15/9) og Å (22/9).

Begge kjente bispevisitaser på Avaldsnes, i 1301 og 1607, fant sted i mai. Det indikerer kanskje fast visitas måned. De øvrige visitasene i Rogaland foregikk om høsten. Sommer synes å ha vært foretrukket visitastid i Råbyggelag, Hallingdal og Valdres, og sommer og helst høst i Agder. Friis nevner i 1632 et forbud mot å krysse Hardangervidda mellom 24/8 og 3/5 slik *...at ingen skal drage offuer dette Field effter Bartholomei tid oc inden Korsmes om Vaaren for ikke å bli overfalt av snø, eller forvilles og bli borte* (Friis 1632: 74–75). De to dagsatte visitasene som krevde kryssing av vidda fant sted nettopp i slutten av juli, begge fra Valdres 1427 og 1457. Et diplom fra 1417 bekrefter at biskopen reiste via Eidfjord på vei til disse dalførene “... når vi her farer forbi” (*þa wer her vm farom*) (DN IV 803; Bremnes 1988: 140). Råbyggelag ble trolig visitert via landruten over heiene Årdal-Valle i mai–juni, og Agder via sjøveien rundt Jærkysten, ofte i september, der også Sokndal i Dalane med god havn var en naturlig stopp underveis.

(2) **Prost:** Det var 11 prostier i Stavanger stift i 1620 (Figur 6, tabell 4). Størst var Nedenes prosti med omkring 20 000 innbyggere i 1769. Åtte prostier hadde rundt 10 000 innbyggere, mens Stavanger og Karmsund prostier var minst med ca. 5000 innbyggere hver.¹⁹ Før 1400 var Agder delt i Nord-Agder og Aust-Agder. Vi finner proster på Landvik i Aust-Agder og Vanse i Nord-Agder (Lista). Det er mer usikker om også Tveit i Aust-Agder skal regnes som prostikirke. Etter delingen av Aust-Agder i Nedenes og Mandal prosti på 1400-tallet får vi to prostikirker her: Øyestad og Halså. Øyestad ble et viktig satsingsområde for biskopen i Stavanger (Inntjore 2017). Øyestad kirke lå noe mer sentralt i det nye prostiet enn Landvik. Nedenes var som nevnt også det mest folkerike prostiet i stiftet og dermed et viktig økonomisk område.

Det nevnes en prost Geirmund trolig i Agder 1320, men han kan ikke plasseres nærmere til en bestemt kirke (DN I 160). Vi kunne gjette på Landvik. Når det gjelder Tveit og Landvik, så nevnes en Håkon Valdjuvsson som prost over Aust-Agder i 1378 (DN IV 510). Brevet er skrevet på Landvik som hadde prost i 1344, og det nevnes også egen prest på Landvik. Inntjore plasserer derfor prost Håkon Valdjuvsson på Tveit (Inntjore 2017: 160). Han er nemlig omtalt som både korsbror i Stavanger og *prestr a Puaeit* i Aust-Agder i 1379 (DN I 469). Men i 1379 figurerer han ikke som prost på Tveit, kun som prest. Det kan ikke utelukkes at han var prost ved Landvik og i tillegg sogneprest på Tveit. I så fall var det både prost og prest ved Landvik.

Slidre var prostikirken i Valdres, Torpo i Hallingdal og Bygland i Råbyggelag. Disse tre var trolig en form for eldre fylkeskirker på linje med Vanse og Landvik. I 1417 omtales en biskopsårman for Eidfjord sogn, men ikke som prost (DN IV 803). Eidfjord lå til Hallingdal prosti. Av praktiske årsaker (store avstander og skyss over vidda) var det naturlig at biskopen hadde egen årman i Eidfjord. Det nevnes ellers også en biskopsombudsmann i Hallingdal i 1505, men ikke som prost.²⁰

En spesiell sak vedrører prost Orm Halgeirsson på Torpo i Hallingdal i 1320 årene. Det gikk langsomt med innkrevingen av "korstogshjelpen" (*Subsidium Terrae Sanctae*) både i Valdres og Hallingdal. Man var kanskje ikke så opptatt av Det hellige landet i disse dalene. Trolig var prestenes betalingsvilje av den pavelige avgiften noe begrenset. Pavens sendemann, legat Bernardus de Ortolis, ankom iallefall Stavanger i juni 1327 og irettesatte da både biskop Eirik Ogmundsson og prosten i Torpo for manglende innsats på feltet. Sistnevnte var underkollektør i både Valdres og Hal-

¹⁹ Folketellingen 1769. Tallene kommer frem ved summering av befolkningen i prestegjeldene etter prosttilhørighet per 1620.

²⁰ DN XXI 694. I tillegg var en *Asollfuer armaðr* til stede i bispegården i Stavanger ved en gårdhandel i 1343 (DN V 162), men uten referanse til funksjonsområde.

lingdal, og for øvrig kannik i Stavanger (Jørgensen 1999: 95 og fotnote 46). Det er mindre sannsynlig at Orm til vanlig fungerte som prost for begge prostiene. I Bernardus sin rapport omtales områdene adskilt som *ecclesiis prouincie Valdresi ac Dirguidals*, der *Dirguidals etter sammenhengen er Hallingdal.²¹ Senere var det proster i begge disse dalene.

Det er påfallende at vi knapt hører om proster i Rogaland. Det vil si i Dalane nevnes prost på Helleland i 1429. Dermed var det ikke sammenfall mellom prostikirke og den antatte fjerdingkirken i Sokndal der det var bispevisitas i 1467. Muligens kan det også her ha skjedd et funksjonsskifte mellom kirker, slik som for Torpo/Ål i Hallingdal nevnt ovenfor.

Det er forunderlig at vi ikke har et eneste sikkert belegg for prostikirker for Jæren, Stavanger og Ryfylke. Etter reformasjonen er det flust opp av dem, men de er neppe relevante for situasjonen i middelalderen. Det er ett belegg for "prost over Jæren", i 1449 (DN IV 909). Det gjaldt salg av en gårdpart i Skeie i Mariakirkens sogn *j Hundwak oc j Gudda skipreida*. Vi minner om at Goa skipreide lå i Jæren fjerding, men i Stavanger prosti. Handelen ble bevitnet av Gunnar Håkonsson korsbroder i Stavanger, Ingemar Gautasson *profaster øfwer Jæderen* og tre lagrettemenn (DN IV 909). Brevet ble utferdiget i Biskopsgården i Stavanger. Det gir en sterk mistanke om at prosten over Jæren var tilknyttet Mariakirken og kommunets gård vis-à-vis kirken. Dette styrkes av Asgaut Steinnes' (1965: 87) forslag om at en Håkon *Prelatus* på en gravstein fra 1304 i Stavanger domkirke skal identifiseres med Håkon på Reve kjent fra flere diplomer fra 1294 og senere. Den latinske innskriftens karakter gjør at Steinnes helst vil tolke *prelatus* som prost i denne sammenhengen. Han argumenterer med at *prelatus* skal rime, og rimer bedre på *gratus* enn den korrekte formen for prost: *praepositus*. I tillegg peker han på at innskriften har verdslig karakter og er eldre enn forbudet mot at verdslige kunne inneha prosteombudet. En mulig prostetilknytning til Mariakirken fremgår i 1299 (DN II 54). Tolkningen er likevel noe usikker, og vi aksepterer den under tvil. Når det gjelder prost Ingemar Gautasson er han dessverre ikke kjent fra andre kilder. Det kan ikke avgjøres sikkert hvorvidt han var tilknyttet Mariakirken, men det er sannsynlig.

²¹ *Dirguidals: Ivar Aas (2013: 171) har i Årbok for Valdres foreslått feil for *Digradal som heller ikke kjennes lokalt. Vi vil henlede oppmerksomheten på de markante fjellene Store og Vesle Dugurdsnatten ved inngangen til Hallingdal i sør, like ovenfor Krøderen. Kan det være feil for *Dugurdsdal? Dette stedsnavnet er kjent på Island (Gisle Surssons saga, kap. 7). Dugurd (dagsverd, måltid) er et vanlig stedsnavn i Norge, med mange forekomster i nettopp Valdres og Hallingdal. Det er likevel ikke kjent som navn på (nedre) Hallingdal. Med tanke på fjellenes beliggenhet ved inngangen til dalen ville ikke et slik navn være unaturlig.

Prosti	Antall hoved- hiv. annekskirker 1620	Befolkning 1769	Prostikirke	År	Prost	Kilde
Ryfylke	6:11	9972	-			
Stavanger	4:9	5033	-			
Karmsund	3:5	4855	Avaldsnes	1371	Ikke navngitt	RN VII 139
Jæren	5:9	6060	(Mariakirken?) (Mariakirken?)	1294 –1304 1449	Håkon på Reve, Klepp? Ingmar Gautsson	Gravstein domkirken, Steinnes 1965: 87 DN IV 909
Dalane	4:8	12177	Helleland	1429	Sigurd Ivarsson	DN IV 840
Aust-Agder (før 1400)			Landvik Tveit (Landvik?)	1344 1378	Tore Jonsson Håkon Valdjufsson	DN XXIII 21 DN IV 510
Nedenes	5:8	20018	Øyestad Øyestad	1429 1531	Nikolas Helgesson Erik	DN IV 387 DN XXIII 287
Mandal	4:9	10088	Halså	1429	Jon Niklasson	DN VI 422 m.fl.
Lister	5:13	13423	Vanse Vanse Vanse (?) Vanse (?)	1285 1346 1444/1446 1529	Mester Erik Einar Jonsson Andor Halsteinson Jon Eriksson	DN XII 8 DN XII 95 DN XI IV 891, DN VI 498 DN XXI 760
Råbygdelag	4:9	8521	Bygland Byelland (?)*	1415 1508	Erik Tollefsson Nils Persson	DN VII 365 DN V 1003
Hallingdal	3:5	10249	Torpo Torpo (?)	1324 1385	Orm Halgeirsson Asbjørn Ulvhedinsson	PN: 24 DN IV 526
Valdres	3:12	9149	Slidre	1363 1364 1466?	Ivar Trondarsson Ivar Trondarsson Magnus	DN II 376 DN II 378 DN VIII 378
11	46:98	109545				

Tabell 4. Prostier og prostikirker i Stavanger stift i middelalderen. *Mulig feil for Bygland, men prest med samme navn fra samme tid også kjent fra Bjelland som ikke lå i Råbygdelag (se Inntjore 2017)

(3) Mensalgods: I tabell 5 har vi bare tatt med kirker der presten hadde inntekter til mensa (landskyld) i flere enn tre sogn utover eget prestegjeld. Resultatene underbygger det vi har funnet ovenfor. Enkelte kirker står seg ut med et stort mensalgods, og disse faller til dels sammen med visitaskirkene i Rogaland, men også noen andre kandidater dukker opp, slik som Mariakirken i Egersund og Skjold kirke.

Ikke uventet har Domkirken stor spredning av prestebordsgodset med eiendom i hele 33 sogn utenom Hetland prestegjeld. Den tok også opp i seg Mariakirkens mensa omkring reformasjonen, og det er ikke mulig å skille disse fra hverandre. Visitaskirken Hesby i den delte fjerdingen hadde eiendom i hele 11 sogn utenom eget prestegjeld, hvilket igjen understreker dens sentralitet. I Foldøy fjerding kappes Skjold (9) og visitaskirken Hinderå (Nedstrand) (8) om å være de mest populære kirkene, og tilsvarende gjelder for Egersund (5) og visitaskirken Bø i Sokndal (4), begge i Dalane fjerding. I Agder er prestebordsgodset gjennomgående mindre spredt, og bare Vang i Valdres (3) og Vanse på Lista i Nord-Agder (4) skiller seg ut her. For enkelte kirker mangler det opplysninger, påfallende nok for to viktige prostikirker

Fjerding / fylke	Kirke	Antall sogn med prestebordsgods utenom eget prestegjeld
Jæren	Domkirken	33
Jæren	Bø (på Klepp)	3
Hesby (delt fjerding, sør)	Hesby	11
Foldøy	Hinderå	7
Foldøy	Skjold	8
Dalane	Bø Sokndal	4
Dalane	Egersund	5
Valdres	Vang	3
Nord-Agder	Vanse	4

Tabell 5. Kirkene med størst geografisk spredning i mensalgods ca. 1620. Landskyld i antall sogn utenfor eget prestegjeld. Bare kirker med prestebordsgods i tre eller flere sogn er medtatt.

der vi hadde forventet et stort mensalgods. Det gjelder Avaldsnes på Karmøy og Bygland i Råbyggelag. For Avaldsnes fremgår det at kirken hadde så stor tiendeinntekt ...*och haffuer derfor jngen landschylt hafft* (St.S.: 132), mens årsaken til fraværet av mensalgods for Bygland er ukjent.

Avaldsnes kirke hadde tidligere hatt et stort jordegods, men dette ble etter reformasjonen lagt til biskopen i Stavanger (St.S.: 98). Avaldsnes kirke og prest hadde derimot store inntekter som må kommenteres særskilt. Halvard Bjørkvik har beregnet den samlede størrelsen på den landskyld som ca. 1350 lå til kirken og presten på Avaldsnes: et absolutt minimumstall er 450 mmb. Til sammenligning disponerte Vang kirke på Voss (107 lauper smør) og prest (122 lauper) mest landskyld av samtlige landskirker i Bergen stift. Deretter kom Kinsarvik (102,5 mmb samlet), Ullensvang (110 mmb), Ulvik (63 mmb) og Hamre (41 mmb) (Bjørkvik 1999: 47–52). Bjørkvik regner derfor Vang, Avaldsnes, Hamre, Ullensvang og/eller Kinsarvik for gamle hoved- eller fylkeskirker.

ÅTTINGSKIRKER

Vi skal her forsøke å identifisere første generasjon av tidlige offentlige lokalkirker i tre områder der kildene tillater dette: Rogaland, Nord-Agder og Valdres (tabell 6, 7 og 8).

Rogaland. Vi finner 32 skipreider i Rogaland. I 23 tilfeller lå tingstedet for skipreiden på selve kirkestedgården eller nabogården (tabell 6). Når det gjelder Jelsa kirke lå den nær fjerdingstinget på Folderøy (i Jelsa skipreide), og trolig ikke skipreidinget som kanskje sto på Sand (Drange 2000: 20). Både Tysvær kirke i Hetland skipreide og Høyland kirke i Gand skipreide lå relativt nær tingstedet, men uten å være nabogård. I ni skipreider var det ikke sammenfall mellom tingsted og kirkested. Medregnet Tysvær og Høyland var det sammenfall mellom tingsted og kirke i 25 av 32 skipreider i Rogaland, det vil si 78 prosent

Pfjerding	Nr.	Navn skipreide*	Navn tingsted	Nærmeste kirke	Sammenfall kirke og tingsted
Karmsund	1	Avaldsnes (1519)	Avaldsnes DN I 168	Avaldsnes	Ja
	2	Sudharkormt (1405, DN IV 753), Stangaland (1519)	Stangaland	Falnes? Bokn?	Nei
	3	Hetland (1445)	Tingvika øst for Hetland	Tysvær/Tysfjord	Nei, kort avstand
	4	Skåre (1449)	Skåre	Skåre/Haugo	Ja
Hesby	5	Årdal (1389)	Årdal	Årdal	Ja
	6	Bru (1423), Askje (1519)	Bru?	Bru	ja
	7	Hauskje (1440)	Hauskje	Hauskje	ja
	8	Finnøy (1519), Hesby (1563)	Hesby	Finnøy/Hesby	ja
	9	Høle (1405)	Høle	Høle	ja
	10	Idse (1383)	Tingvoll på Idse	Strand	Nei
Foldøy	11	Sjarnar (1409), Sæbø (1454)	Sjarnarøy	Sjarnarøy (Stjorn trolig navn på Kirkøya)	Ja
	12	Yksfjord (1423), Sauda (1556)	Åbø tingstod (nabogård) synonymt med skipreidenavnet 1428	Sauda	Ja
	13	Hysfyrdi (1305, DN II 77), Suldal (1402)	Tingabrekk på kirkestedsgården Vinje	Vinje/Suldal	Ja (?)
	14	Vikedal (1418)	Vikedal	Sønnanå/Vikedal	Ja
	15	Vats (1519)	Vats	Vats	Ja
	16	Leirang (1449)	Leirang	Hindarå/Nedstrand	Nei?
	17	Jelsa (1361)	Fjerdingssting Foldøy/ og Hebnes. Lokal tingsted på Sand? (Drange 2000: 20)	Jelsa	Ja, men ikke skipreidingsted (?)
	18	Hjelmeland (1519)	Hjelmeland	Sæbø/Hjelmeland	Ja
Jæren	19	Haug (1445 og 1448)	Fjerdingssting på Hauge	Time	Nei
	20	Klepp (1386 og 1388)	Kleppe	Kleppe	Ja
	21	Sola (1519?)	Sola	Sola	Ja
	22	Tungunes (1379), Goa (1414)	Tunge	Tunge	Ja
	23	Jätun (1483)	Jätta	Soma + sagnkirke på (67) Stokka (Kyrkjeholen)	Nei
	24	Gand (1360), Austrått (1458)	Inne i Gandal, vest for Stokkalandsvatnet, finnes veinavnet Tingbrekk	Høyland	Nei, kort avstand
	25	Haugland (1519)	Haugland	Orre?	Nei, nærmeste kirke Bø i Kvia skipreide
	26	Kvia (1519)	Kvia	Bø/Nærbø	Ja, nabogård

	27	Voll (1389)	Voll	Ingen sagnkrk. i nærheten	Nei
Dalane	28	Eigersund 1519	Egersund	Egersund	ja
	29	Sokndal	Sokndal	Bø/Sokndal	Ja
	30	Bjerkreim (1407)	Bjerkreim	Bjerkreim	Ja
	31	Eikudal (1374), Hetland (1519)	Hetland	Helleland	Ja (kirke midt i Eikedal)
	32	Lundar (1461)	Lund	Lund	Ja

Tabell 6. Skipreideting og kirke i Rogaland. *Navn på skipreider etter Steinnes 1974 + tillegg som mangler der = DN.

Nord-Agder (med Kalleland skipreide): Vi finner 32 antatte manntall, der 18 spesifikt omtales som manntall, 12 som sogn, og 2 som bygd (Feddebygd og Gylands bygd) (tabell 7). Manntallssystemet er bare kjent i Nord-Agder øst til Hålså sogn som etter Indrebø (1935: 248–249) var delt i Skogsfjord (i vest) og Ime manntall (i øst).

For 23 manntall var manntallsgården også stedet der kirken sto, inkludert Snartemo og Årnes der det er tradisjon for nå forsvunne kirker. Vi finner 9 manntall uten “manntallskirke”, altså det vi tolker som en offentlig lokalkirke. Et overraskende funn er at manntallene som var uten offentlig lokalkirke grupper seg i tre-fire områder. Disse ligger alle ved sentrale kirkesteder. Det gjelder Vestre Hauge manntall ved Vanse kirke, Gjemlestad, Rafoss og Helle manntall ved Liknes kirke, Bjerland, Ågedal og Byremo ved Bjelland kirke og Tryland og Roland og ved Halså kirke.

En mulig, men noe usikker tolkning er at manntallene uten offentlige lokalkirker kirkeorganisatorisk var knyttet til fire bestemte kirker der befolkningen hadde vedlikeholdsplikt etter kristenretten. Dette kan i så fall indikere at det eksisterte en form for fjerdingskirkesystem i Nord-Agder før hovedkirkesystemet festet seg. Dette kan potensielt være viktig. Det harmonerer delvis med de yngre prostikirkene (Halså, Bjelland og Vanse), men ikke for Liknes. Det stemmer heller ikke så bra med visitasystemet med tanke på “fjerdingskirkevisitasmodellen” som er beskrevet og diskutert ovenfor. Det er kjent visitaser også ved hovedkirkene Valle og Å (Lyngdal). Biskopens rett til nattleie kan derfor neppe kan ha vært eksklusiv for eventuelle eldre fjerdingskirker i Nord-Agder. Vi kan derfor ikke konkludere sikkert at fraværet av offentlige lokalkirker i de fire manntallsgruppene avspeiler et eldre fjerdingskirkesystem, men det kan heller ikke utelukkes.

Nr.	Tinglag	Navn	Manntall/sgn	Kirke	Navn kirke
1	Lista	Liknes	m	Ja	Liknes
2		Gjemlestad	m	Nei	
3		Rafoss	m	Nei	
4		Helle	m	Nei	
5		Feddebygd	bygd	Ja	Feda
6	Hægebostad	Snartemo	m	Ja	Tradisjon
7		Birkeland	m	Ja	Birkeland
8		Eiken	m	Ja	Eiken
9	Mangler overskrift	Gyland	bygd	Ja	Gyland
10		Bakke	m	Ja	Bakke
11		Nes	m	Ja	Nes
12		Hidra	s	Ja	Hidra
13	Berg	Kvås	s	Ja	Kvås
14		Å	s	Ja	Å/Lyngdal
15		Årnes	m	Ja	Tradisjon
16		Austad	s	Ja	Austad
17	Foss	Tryland	m	Nei	
18		Roland	m	Nei	
19		Valle	s	Ja	Valle
20		Spangereid	s	Ja	Spangereid
21	Mangler overskrift	Bjerland	m	Nei	
22		Ågedal	m	Nei	
23		Byremo	m	Nei	
24	Hellvik	Vestre Hauge	m	Nei	
25		Huseby	m	Ja	Huseby
26		Sand	m	Ja	Briseid
27		Spind	s	Ja	Spind
28	Kalland	Holum	s	Ja	Holum
29		Halså	s	Ja	Halså
30		Øyslebø	s	Ja	Øyslebø
31		Lauvdal	s	Ja	Laudal
32		Finsland	s	Ja	Finsland

Tabell 7. Manntall og kirker i Nord-Agder.

Valdres: Det var rundt 1200 matrikelgårder og 9200 innbyggere i Valdres prosti etter Norske Gaardnavne og Folketellingen 1769. Alexander Bugge finner spor etter i alt 38 kirker i Valdres i middelalderen, hvorav tre steinkirker, 23 stavkirker og 12 tapte sagn- og tradisjonskirker (Bugge 1923: 47). Det var dermed en relativt stor kirketetthet i Valdres i middelalderen. I 1620 var 15 kirker tilbake, noe som gir hele 60 % "kirkedød". Kirketettheten i Valdres kan avspeile et utstrakt "privat" kirkelandskap med mange høgendeskirker knyttet til storgårder. Spørsmålet er om det først ble etablert et offentlig tilbud av åttingskirker med kollektiv vedlikeholdsansvar da Valdres ble innlemmet i Stavanger stift omkring 1170. Det kan passe med at Slidredomen, den antatte fylkeskirken ble oppført 1150–1200 (Bugge 1923).

Den offentlige kirkeorganisasjonen kan eventuelt ha bestått av én eller to fylkeskirker og seks eller sju heradskirker (tabell 8). Det er som nevnt kjent i alt åtte herader i Valdres i middelalderen. Vi finner heller ingen sammenheng mellom offentlig kirker og tingstrukturen i Valdres i 1528. En eventuell fylkeskirke nr. 2 må vel da helst ha vært Aurdal sentralt i søndre del og med en viss pondus som kirkested. Men det er få sikre holdepunkter for en slik fylkeskirke nr. 2. Vi skal forsøke å identifisere heradskirkene i Valdres og vurdere når de eventuelt ble oppført.

Følgende herader er kjent:

Nr.	Herad Valdres	Område	Mulig åttingskirke	Kommentar
1	Kvamsherad	Lomen sogn og en del av Slidre	Lomen	Bygd 1150-1200 (Bugge 1923), = Lomen sogn (Rygh 1902: 278, 295-296)
2	Lidarherad	Trolig = Hegge sogn	Hegge	Dendrokronologiske prøver fra antatt opprinnelige deler av stavkirken viser at disse er felt vinteren 1215-1216 (Skjærvø og Thun 1998)
3	Volbu herad		Volbu	
4	Galaherad	= Sollabu (Rygh 1902: 296)	Øyjar	
5	Skrautvålherad		Skrautvål	<i>Ecclesia de Sciavtval</i> 1327-28 (PN: 24)
6	Aurdal		Aurdal	Hevet midtrom = Fylkeskirke?
7	Bagn		Kirke sto på Urejordet på søndre bø på Bagn gård	
8	Vang		Vang	Stavkirkens byggeår er ukjent, men dekorerte deler fra stavkirken er datert til etter 1200 (Hohler 1999, vol. I: 248) Vangsteinen fra 1000-årene, som kan være reist i forbindelse med kristningen og reising av den første kirken på stedet. «Gåses sønner reiste denne stein etter Gunnar, (sin) brorsønn»

Tabell 8. Herad og antall offentlige kirker i Valdres.

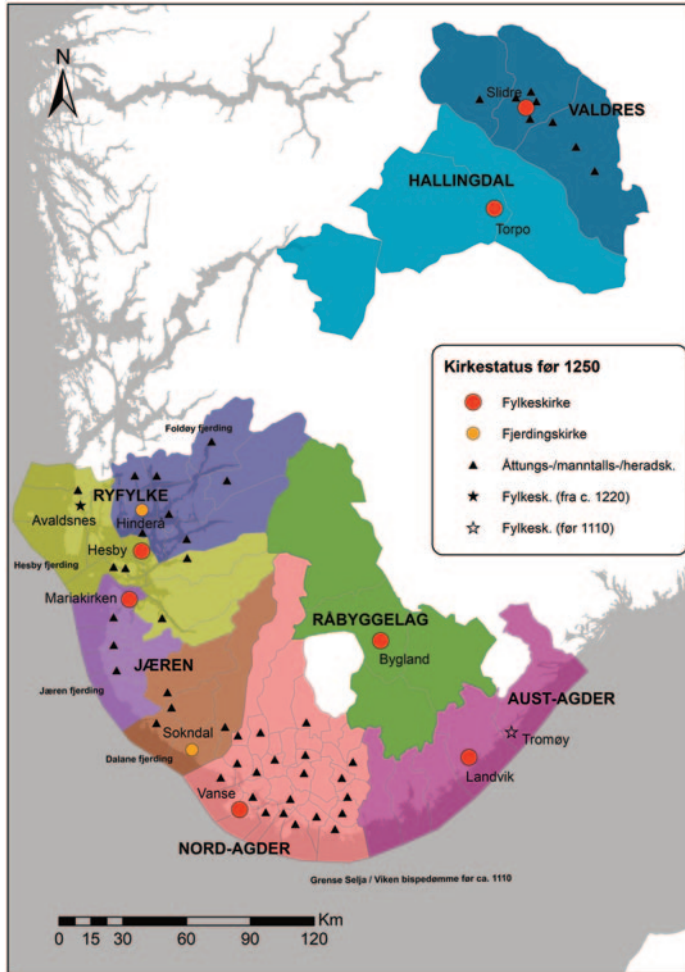
OPPSUMMERING AV RESULTATENE

Vi mener å gjenfinne Gulatingslovens kirkehierarki med fylkeskirker og fjerdingskirker representert i Rogaland og mer usikkert i Nord-Agder (Figur 7, tabell 9). Disse tilhører den eldste kirkeorganisasjonen fra senest 1000-tallet. I dalstrøkene ble fylkeskirkene trolig etablert senere, i siste fjerdepart av 1100-årene. I Rogaland finner vi "offentlige lokalkirker" knyttet til skipreider, i Nord-Agder til manntall og i Valdres til herader. Lokalkirkene ble vedlikeholdt av tinglyden de første hundreårene. Vi anser den offentlige kirkeorganisasjonen i dalstrøkene som yngre. Her var nettverket av høgendeskirker særlig omfattende, slik som Valdres. Kirkeorganisasjonen i dalstrøkene ble styrket ved innlemmelsen i Stavanger stift ca. 1170. Det ble oppført nye fylkes- og heradskirker i Valdres, trolig også i Råbyggelag og Hallingdal, slik runeinnskrifter spesifikt tyder på for Hallingdal.

Fylkeskirkene: Felles for de antatt eldste fylkeskirker i Rogaland og Nord-Agder var at de lå relativt langt nord i sine fylker. Det gjelder Avaldsnes eller eventuelt Hesby, Mariakirken i Stavanger og Vanse. Lokaliseringen kan ha vært tilpasset biskopens reiser nordfra. Størrelsen på koret i Tromøy kirke indikerer en kollegiatkirke. Tromøy kirke tilhører den eldste generasjon steinkirker og var ferdigstilt rundt 1100 og vi foreslår den som fylkeskirke i Aust-Agder før området ble innlemmet i Stavanger stift 1110–20.

Senere overtok kanskje Landvik kirke rollen som fylkeskirke. Bevarte kvader i nåværende kirkes grunnmur, med *sawtooth*-dekor, antyder en datering til tidlig i første halvdel av 1100-tallet. Biskopen i Stavanger foretrakk en kirke som lå nærmere og mer sentralt i Aust-Agder. Landvik kirke har de eldste beleggene for proster i Aust-Agder (1344 og 1378). Trolig beholdt Landvik sin status som fylkeskirke inntil Agder ble delt i tre sysler og prostier omkring 1400. Øyestad og Halså ble nå de fremste sentralkirkene i de nye syslene, og proster dukker opp begge steder i 1429. Vanse beholdt sin status som fylkeskirke/prostikirke i det noe reduserte Lista syssel. På Vanse var det proster alt i 1285 og mer usikkert fremdeles i 1529. Vanse oppviser dermed kirkeorganisasjonisk kontinuitet gjennom hele middelalderen.

Fjerdingskirker: Det var et nett av tidlige fjerdingskirker i Rogaland: Hinderå, Hesby og Sokendal. En tilsvarende ordning er mindre sannsynlig i Nord-Agder. De fleste hovedkirkene utenfor Rogaland inngikk i biskopens visitassystemet (71 % belegg mot 28 %). Bispevisitaser i den delen av Gulatingslagen vi sikrere vet at var fjerdingsdelt, var knyttet til et sjikt av fylkes- og fjerdingskirker, og ikke yngre hovedkirker, slik som i Nord-Agder.

Figur 7. Tolkning av kirkestatus før ca. 1250. Vi har identifisert sju mulige fylkeskirker i Stavanger bispedømme fra ca. 1110. Rogaland og Agder var delt i to fylker hver (= Jæren/Ryfylke og Nord-Agder/Aust-Agder). I tillegg tolker vi Sokndal og Hinderå i Rogaland som fjerdingskirker. Hesby fjerding ble delt ca. 1220 (mellom 1170 og 1274) og Avalsnes ble ny fylkeskirke. Hesby "degraderes" nå til fjerdingskirke. Tolkningen av de tidlige offentlige lokalkirkene i Rogaland, Nord-Agder og Valdres er usikker, og slike kan ikke identifiseres i Hallingdal, Råbyggelag og Aust-Agder. Kart: Frode Iversen.

Sentralkirke	Visitat	Mensalgods	Prost	Flertallig presteskap	Tolkning
Avaldsnes	x	Uvisst	x	x	Fylkes- og prostikirke fra 1170?
Hinderå	x	Stort (7)			Fjerdingkirke fra 1000-tallet
Hesby	x	Stort (11)			Fylkeskirke til 1170, så fjerdingkirke?
Mariakirken	x	Antatt stort	Kanskje	x	Fylkes- og prostikirke fra 1000-tallet
Helleland		Lite	x		Yngre prostikirke?
Sokndal	x	Stort (4)			Eldre fjerdingkirke?
Vanse	x	Stort (4)	x		Fylke- og prostikirke fra 1000-tallet
Tromøy		Lite		x	Fylkeskirke? (Viken) til 1110-1120
Landvik	x	Lite	x		Fylkeskirke fra 1110-1120
Øvestad		Lite	x		Prostikirke fra 1400
Bielland?	x	Lite	x		Prostikirke, yngre?
Bygland	x	Lite	x		Fylkeskirke fra 1110-1120?
Halså	x	Lite	x		Prostikirke fra 1400
Torpo-Ål	xx	Lite	x		Fylkeskirke fra 1170
Slidre		Lite	x	x	Fylkeskirke fra 1170

Tabell 9. Forslag til tidlige sentralkirker i området for Stavanger stift. Bare antatte fylkesprosti- og fjerdingkirker er tatt med.

I Ryfylke må enten Hesby eller Avaldsnes ha fått endret status da en eldre «ytre fjerding» ble delt mellom 1170 og 1274. Avaldsnes fikk økt geografisk sentralitet da Valdres og Hallingdal ble en del av stiftet rundt 1170. Avaldsnes tiltrakk seg lagtinget for lagdømmet som korresponderte med Stavanger stift. Hesby kan opprinnelig ha vært fylkeskirke for Ryfylke, men der Avaldsnes overtok rollen fra omkring 1170. Det kan passe med en deling av den ytre fjerdingen der Hesby ble fjerdingkirke og Avaldsnes fylkeskirke. Særlig interessant fremstår vårt funn knyttet til visitaskirker i Rogaland. Det må tillegges vekt, også i lys av den klare fordelingen til fjerdingene. Det synes nokså entydig å blinke ut de gamle fjerdingskirkene i Rogaland: Avaldsnes, Hinderå, Hesby, Mariakirken i Stavanger og Sokndal.

Analysen av kirkenes mensalgods ca.1620 viser ni kirker i stiftet med betydelig eiendom utenfor eget prestegjeld. Blant disse var fem trolig fylkes- eller fjerdingkirker: Hinderå, Hesby, Mariakirken (der det eldre mensalgodset gikk inn domkirkens gods), samt Sokndal og Vanse. En slik status er mindre sannsynlig for kirkene på Skjold, Bø (Klepp) og Egersund i Rogaland med en viss spredning på mensalgodset, men der visitaser mangler, og heller ikke for Vang i Valdres der Slidredomen nokså entydig fremstår som fylkeskirke.

Offentlige lokalkirker: Det er sammenfall mellom kirkested og skipreideting i 78 prosent av skipreidene i Rogaland (25 av 32) (lokalisering til samme gård eller nabogård). Vi oppfatter disse som tidlige offentlige lokalkirker i bygdens midtpunkt identifisert som Gulatingslovens åtingskirker. i Nord-Agder er offentlige lokalkirker identifisert i 23 av 32 manntall. Tilsvarende analyser er ikke mulig i Aust-Agder, Rå-

byggelag og Hallingdal. I Valdres er heradsinndelingen bedre kjent, og ni kirker er identifisert som Gulatingslovens heradskirker.

Høgendeskirker: Vi har ikke forsøkt systematisk å identifisere høgendeskirker. Disse omfatter alle andre kirker enn de som var del av en offentlig kirkeorganisasjon (Figur 8).

Det er kjent i underkant av 40 kristne runeinnskriptionene eldre enn ca. 1300 i området for Stavanger stift. Vi har undersøkt de aktuelle kirkestedenes status og finner ingen vesentlig forskjell i forekomst av runeinnskriptioner mellom antatte offentlige og «private» kirker. Med enkelte unntak er runeinnskriptionene funnet ved kirkesteder (i alt 27 kirkesteder). Over halvparten av innskriptionene, 23 stykker, forekommer ved 18 av i alt 98 annekskirker (18 prosent). Det er runeinnskriptioner ved 5 av 14 kirker (36

Figur 8. Ulnes kirke ved Strondafjorden i Nordre Aurdal i Valdres kommune. Det er kjent 38 kirker i Valdres i middelalderen, hvorav bare tre steinkirker, deriblant Ulnes, i tillegg til 23 stavkirker og 12 tradisjonsbelagte kirker. Kirken er trolig ombygd i gotisk stil på slutten av 1200-tallet, jf. dendrodateringer av takverket. Kirken er reist oppe på en gravhaug med diameter rundt 40 meter. Foto 1898, Marthinus Skøien. CC BY-SA 4.0.

prosent) identifisert som fylkeskirker og prostikirker (de var også hovedkirker). Det gjelder Bygland, Mariakirken i Stavanger, Avaldsnes, Torpo og Ål. Bare ved 4 av de øvrige 32 hovedkirkene (13 prosent) (Vang, Oddernes, Klepp, Hauskje) forekommer det slike kristne runeinnskrifter. Innskriftene viser store variasjoner og det er uklart hvordan fordelingen skal tolkes.

Diskusjon

Her skal vi diskutere våre funn i lys av en bredere debatt om kirkehierarki og kirkelige organisasjonsformer i tidlig og høymiddelalder. De viktigste funnene i denne studien er:

- 1) Stavanger stift ble gradvis utviklet og besto geografisk av områder fra to eldre bispedømmer samt ett mer autonomt område med svak kirkeorganisatorisk tilknytning. I tidligere forskning har man ment at stiftet i sin helhet ble utskilt fra Selja. Analysen av antall delegater til Gulatinget på 1000-tallet i kombinasjon med befolkningsstørrelse og representasjon av østlig bygningsstein i kirker i Aust-Agder indikerer at grensene har vært annerledes enn tidligere antatt.
- 2) Vi har et nytt og mer presist forslag til hvilke kirker som var fylkes- og fjerdingkirker. Analysen av kirkenes verdslige administrative kontekst, biskopsvisitaser, størrelse på kor og geografisk spredning av mensalgods har gitt ny kunnskap. Hverken Hinderå eller Sokndal har tidligere vært foreslått som fjerdingkirker. Vi peker også på et mulig skifte i fylkeskirkefunksjon fra Hesby til Avaldsnes da fjerdingen vest i Ryfylke ble delt mellom 1160-70 og 1274. I Agder foreslår vi en tredelt utvikling. På 1000-tallet var Tromøy og Vanse fylkeskirker i henholdsvis Aust-Agder i Viken bispedømme og Nord-Agder i Selja bispedømme. Da Stavanger stift ble grunnlagt 1110-1120 overtok Landvik som fylkeskirke i Aust-Agder som kom under Stavanger stift. Da Aust-Agder omkring 1400 ble delt i to sysler overtok Øyestad (Nedenes) og Halså (Midtsysla) som sentralkirker i hver sin del. Vanse beholdt sin sentrale funksjon i Nord-Agder og i det senere noe reduserte Lista sysel.
- 3) For første gang har det blitt identifisert offentlige lokalkirker tilknyttet skipreider, manntall og herader. I Rogaland og Nord-Agder korresponderer disse med Gulatingslovens åttingskirker. Kirkene representerer en tidlig form for offentlige kirker i den forstand at tinglyden vedlikeholdt kirkene. Vi foreslår at en utbygging av en offentlig kirkeorganisasjon i Valdres først fant sted så sent som fra 1170-årene og vi har konkrete forslag til heradskirker.

Avslutningsvis skal vi kort diskutere disse tre punktene opp mot tidligere forskning. Våre resultater lar seg best forene med rettshistoriker Absalon Tarangers oppfatninger. Han mente at det eldste sognet i bispedømmet, under misjonstiden, og før Mostertinget, var identisk med fylket. Etter Mostertinget oppsto fjerdings- eller åttingsogn, og etter ca. 1050 ble også heradet til sogn (Taranger 1888: 383). Han mente at samtlige fylker i Gulating, med unntak for Sunnmøre og Agder, var inndelt i fjerdinge. Inndelingen på Voss i åttinger var et yngre fenomen.

Der Taranger hovedsakelig lente seg på normative kilder, har vi konkretisert dette med utgangspunkt i et bredere kildegrunnlag og kartlagt hvert enkelt kirkested i administrativ kontekst. Til forskjell fra Taranger mener vi heradssognet kan være en enda senere utvikling i områder som ble innlemmet i Gulatingslagen sent, Valdres og Hallingdal, og mer usikkert Råbyggelag. Knut Helle (2001: 204) mente Gulatingsloven ikke viser spor etter en fast sogneinndelingen, og at den aritmetiske inndelingen i loven følgelig ikke ble gjennomført i praksis. Disse enhetene skulle i så fall ha dannet utgangspunkt for senere sognedannelse, noe de ikke gjorde ifølge Helle. Våre resultater peker i en noe annen retning. Da husholdslederens og tinglagens vedlikeholdsplikt falt bort ved betaling av tiende kunne høgendeskirker integreres i et nytt tidendebasert sognekirkesystem som utviklet seg relativt uavhengig av en eldre offentlig sogneinndeling. Tingkretsene som hadde tjent som sogn, ble oppdelt i mindre sogn ettersom eldre høgendeskirker ble overført til Kirken. Mange gamle høgendeskirker og deres prester fikk dermed et selvstendig økonomisk fundament i form av tiendeinntekt, og kirkeeieren ble fritatt for å holde bygningen og underholde presten.

Fylkeskirkene. Det er vanlig antatt i forskningen at første generasjons fylkeskirker ble bygd ut under Håkon den gode. Disse kirkene framstår som de viktigste også under kong Olav Haraldsson. Dersom fylkesmennene forsømte bygningens vedlikehold, skulle boten deles likt mellom konge og biskop (G 10). Boten for manglende vedlikehold av kirkegårdsgjerdet skulle derimot tilfalle biskopen alene (G 11). Samme betalingsmønster gjaldt vedlikehold av alle andre kirker: biskopen tok boten (G 12). Dette viser tydelig kongens rolle når det gjaldt fylkeskirkene. Det er ikke utenkelig at de tre kirkene som trønderne brant på Møre (Hkr, Håkon den godes saga, kap. 18), representerte Håkons forsøk på å etablere fylkeskirker i misjonsområdet nord for Selja, altså i fylkene Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre, og da kanskje på Veøy, Borgund og Tingvoll eller Edøya (Brendalsmo 2016: 85).

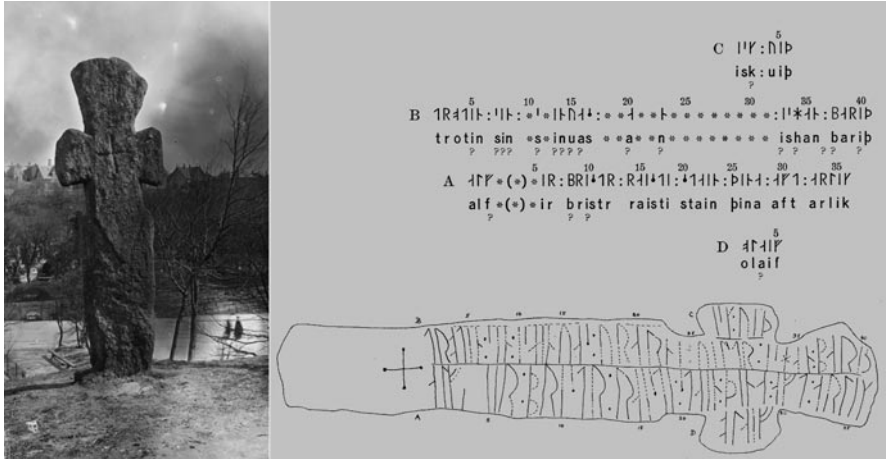
Vi har liten kunnskap om hvordan dette gikk for seg sørover i vårt område. De Fine (1952: 41) gjengir en annenhåndstradisjon fra Tormod Torfæus om Hesby kirke,

der vi foreslår at den første fylkeskirken i Ryfylke sto. Ifølge denne tradisjonen ble kirken på Hesby reist av Finn Kollungsson i samråd med «den første Catholske biskop i Stavanger» assistert av to munkere som reiste midler i England og Skottland til byggingen. Hendelsen skal ha funnet sted 651 år før 1709, dvs. år 1058. Aslak Liestøl (NiYR III: 271, note 2) har drøftet kildens troverdighet, og han antyder at tiltaket eventuelt kan henlegges til et senere tidspunkt. Bjarnhard, den første kjente biskop til Selja, ble rett nok bispevigslat under Magnus den gode Olavsson (1035–1047) og levde fremdeles i Olav Kyrres tid (1067–1093) (Johnsen 1968: 12, 43, 47). Han var likevel ikke i Norge i 1058 (Helle 1997: 244). Som ved all tradisjon kan årstall være upresise. Vi kan ikke utelukke at tradisjonen faktisk dreier seg om biskop Reinald som medbyggger, den første biskopen i Stavanger, som også hadde gode kontakter til England og munkere der, og sikkert kunne reise kapital. En mulig oppfatning av denne tradisjonen er at den speiler Hesby kirkes sentrale rolle i den tidlige kirkeorganisasjonen, som også illustreres ved at biskop Eirik Ivarsson i 1170-årene skrev seg som biskop til Finnøy der Hesby var eneste kirke (jf. ovenfor).

Mer sannsynlig er det at den første fylkeskirken i Rogaland ble bygd i Stavanger. Dateringene av et større antall graver under domkirkens krypt spenner over tidsrommet 800–1150 (Denham 2014: 132, van der Sluis m.fl. 2016: tabell 2). Den eldste sikre dateringen er fra et lårbein til en voksen mann, ca. 1,70 m høy, og peker helst mot midten av 900-tallet (TRa-4452) (Høgestøl og Sandvik 2020: 168–169). Erling Skjalgsson-korset kan tidfestes til rundt 1030, og presten som reiste det kan ha tjent Erling i mange år (Figur 9). En korsmerket runestein gjenbrukt i grunnmuren i Mariakirkens utvidede kor har en datering til 900-tallet (Brendalsmo og Paasche 2017 note 44). Det er med andre ord ingen tvil om at det eksisterte en stor kristen menighet i området senest på 900-tallet. Kristkirken og Mariakirken sto inne på samme kirkegård.²² Det er argumentert for at begge steinkirkene kan være bygd tidlig på 1100-tallet (Brendalsmo og Paasche 2017: 114–115). Som for andre tidlige steinkirker, er det å forvente en eller flere forgjengere i tre. For Kristkirken viser gravene under krypten at dette er sikkert. For Mariakirken er det meget sannsynlig, også fordi Håkon den gode skal ha vært den som bygde ut nettverket av fylkeskirker i riket sitt.

For Vanse har vi ingen informasjon om når og av hvem en fylkeskirke eventuelt ble oppført. Tromøy kan som nevnt ha sognet øst til Viken bispedømme, slik bygningsstein indikerer. Vi holder en knapp på at Landvik fikk status som fylkeskirke da Stavanger stift ble opprettet. Det er først og fremst opplysninger om proster på 1300-tallet som peker mot en slik eldre status. Prostetilknytning er også hovedindika-

²² Lik Kristkirken og Mariakirken i Nidaros.

Figur 9. Minnekorset over Erling Skjalgsson: “Al... prest reiste denne stein etter Erling, sin herre, som ensom ble sveket ut av aren da han sloss med Olav”. Korset sto opprinnelig ved Steglebakken i Stavanger, men på bildet er det flyttet til Museumsparken ved Stavanger museum. Aslak Liestøl (NiYR III: 70) mente innskriften var fra første halvdel av 1000-tallet. Hele teksten er ikke lesbar, og tolkingen er usikker. Korset synes å være reist til minne om Erling Skjalgsson på Sola, som falt i slag mot kong Olav Haraldsson 21. november 1028. Fotografii av korsets bakside: ukjent fotograf, ca. 1900, Stavanger byarkiv, tegninger etter Liestøl i NiYR III.

sjonen på fylkeskirker på Bygland (Råbyggelag), Torpo/Ål (Hallingdal) og Slidre (Valdres). De fikk helst status som fylkeskirker i siste halvdel av 1100-årene da Stavanger stift ble utvidet og dalførene ble fastere integrert i kirkeorganisasjonen.

Fjerdingskirkene: Taranger mente at fjerdingskirker først ble etablert etter Mostertinget, altså som andre generasjons sentralkirker etter fylkeskirkene. Vi slutter oss til dette. Det er aktuelt i Rogaland, og kanskje også Nord-Agder. Fjerdingskirkene vi har identifisert i Rogaland står seg ikke ut som storslagne kirkesteder med store prangende kirkebygg. Snarere tvert om er Hinderå og Soknedal beskjedne bygninger. De skiller seg ut ved å være visitaskirker og ved å ha stor spredning på mensalgodset. Vi er mer usikre på om også Liknes, Bjelland og Halså kan ha vært fjerdingskirker i Agder. Her finnes det bare relevant arkeologisk informasjon fra Liknes i Kvinesdal der en eldre kirke er datert til 980-1060, og en grav til 885-990 (Brendalsmo og

Stylegar 2001: 36). Det er likevel ikke mulig på denne bakgrunnen å si mer enn at det fantes en kristen menighet her i siste halvdel av 900-tallet.

Offentlige lokalkirker. Innen forskningen har man lenge forestilt seg en form for «sosiale sogn» uten faste grenser, der elitens sosiale nettverk var avgjørende for hvem som brukte kirkene. Man har videre tenkt seg at faste geografiske sogn først ble utviklet seg fra midten av 1100-tallet, og senere da tienden fikk fotfeste i ulike områder. Vår studie viser at det i Stavanger bispedømme fantes en form for offentlige sogn alt på 1000-tallet i form av kollektivt ansvarlige vedlikeholdsområder (Figur 10). Disse hadde fastlagte geografiske grenser i form av skipreider og manntall. Heradene kan derimot være yngre, og nettopp representere en utvikling fra et egenkirkesystem til et offentlig sognekirkesystem, men da primært i områder med svakere utbygd kirkeorganisasjon slik som Valdres. Kysten av Vestlandet var antakelig av de tidligst kristnende områder i Norge, og vår studie viser at det her sannsynligvis fantes en form for offentlige sognekirker allerede i begynnelsen av 1000-årene. Tidligere har steinkirker i Rogaland blitt tolket som monumenter over fylkets aristokrati. Våre funn støtter Kjetil M. Haalands (2001) tolkning av disse som høgendeskirker, og kun én av de 19 kjente middelalderkirkene i stein i Rogaland var blant de offentlige lokalkirkene vi har identifisert (Bru).

Figur 10. Offentlige lokalkirker var ofte små, enkle trekirker. Ingen slike er bevart fra den tidlige kirkeorganisasjonen. Her, Bykle kirke i Setesdal som et mulig eksempel. I 1619 inngikk bygdefolket et forlik med biskopen: de fikk tre prekenere i året mot å nybygge kirken samt svare presten «tiende, rettighed og skyds». Middelalderkirken var et stavbygg. Takrytteren over skipet ble oppført 1803–1806. Romantisk postkort fra slutten av 1800-tallet (?) og fotografi fra 1929, Mittet og Co. CC BY-SA 4.0.

OPPSUMMERING

Etableringen av Stavanger stift omkring 1110–1120 styrket en relativt svakt utbygget, og lite ensartet kirkeorganisasjon i et område i utkanten av to større bispedømmer, nemlig Selja bispedømme i vest og Viken bispedømme i øst. Langs kysten fantes det alt tidlig en spire til en fungerende offentlig Kirke, mens i innlandet lot utbyggingen av en slik vente på seg. Stiftets opprettelse fant sted i en viktig ekspansjonsfase for den nordiske Kirken som var blitt samlet i en egen kirkeprovins i 1103. Erkebiskop Asser i Lund arbeidet aktivt for å styrke organisasjonen i perifere områder der en offentlig kirkeorganisasjon var svakt utbygget. Dette ble gjort i nært samarbeid med kongemakten. Hans kirkepolitiske program må ha gått ut på ensretting og konsolidering i kirkeprovinsens perifere områder, på Island, Grønland, kanskje også på Vinland. Trolig var dette også bakgrunnen for etableringen av Stavanger stift, som lå langt unna de eldste bispesetene på Selja og Tønsberg, og der det var få større sentralkirker og langt mellom dem. Asser arbeidet også med å få kristenrettene i erkebispedømmet mer i tråd med rådende teologi. Samordningen av de østnorske og vestnorske kristenrettene som han kan ha stått bak, kan ha blitt aktualisert i og med at Stavanger stift tok opp i seg deler av to bispedømmer med ulike kristenretter.

Det ser ut til at dalstrøkene Valdres, Hallingdal og Setesdal i innlandet hadde et stort og lengelevende antall høgendeskirker, og at disse distriktene først ble høyere prioritert i en sen fase, under borgerkrigstiden da områdenes geopolitiske betydning økte. I alle fall ser vi relativt entydige spor til at dalførene først ble innlemmet i Stavanger stift i 1170-årene. Det er uklart om det da allerede fantes konge- og biskopsinitierte heradskirker her, eller om den «byggeboomen» vi kan ane tendenser til trolig fra 1170-årene av, har sammenheng med en mer systematisk konvertering av gamle høgendeskirker til fellesskapets kirker. Øystein Erlendsson, erkebiskop fra 1157 til 1188, fikk den store oppgaven med å etablere Kirken som en selvstendig organisasjon etter opprettelsen av det norske erkesetet i 1152/53, og han sto sannsynligvis bak denne utviklingen.

Det var betydelig regional variasjon i den tidlige og brokete kirkeorganisasjonen i de første hundreårene. Dette står i kontrast til hva vi fant i Hamar bispedømme og på Romerike, det vil si Eidsivatingslagen før ca. 1250, der den tidlige kirkeorganiseringen av særlig fylkeskirkene (= tredingskirker) fulgte et mer ensartet mønster knyttet til viktige tingsteder i en allerede etablert fylkesstruktur (Iversen og Brendalsmo 2020). I tidlig utbygde områder som Rogaland fantes et tredelt hierarki av offentlige kirker fram til utpå 1200-tallet, der enkelte spor etter eldre praksis kan følges gjennom hele middelalderen (visitassystemet). I andre områder (Agder og dalene) synes kirkeorganisasjonen å ha vært todelt. Innen forskningen har det hittil

vært vanskelig å konkretisere hvilke kirker som hadde hvilken rang i kirkehierarkiet i disse områdene. Det er uklart om både fylkes- og fjerdingskirkene i Rogaland ble etablert samtidig av kongemakten, eller var en totrinns utvikling. Det tredje leddet i kirkeorganisasjonen i Rogaland og kanskje Nord-Agder, åttingskirkene, må ha blitt mer systematisk etablert i første halvdel av 1000-tallet, mest sannsynlig ved konvertering av eldre høgendeskirker, da Gulatingsloven ikke nevner byggeplikt for allmuen – kun vedlikeholdsplikt. Felles for disse var lokalisering ved eller nær tingsteder.

I løpet av 1200-tallet, da Kirken vokste fram som en relativt selvstendig institusjon økonomisk, administrativt og politisk, fikk Stavanger bispedømme den hovedstruktur vi kjenner fra senmiddelalderen. Det eneste nye som skjedde i løpet av 1300- og tidlig 1400-tallet var at prosessen med å etablere et gjennomgripende system med hoved- og annekskirker i prestegjeld ble slutført.

Bibliografi

KILDER

- BERGENS RIMKRØNIKE*, utg. Geirmund Vislie. Utgave etter håndskriftene. Med en undersøkelse av krønikens tilblivelse og kilder. Oslo: Det Mallingske Bogtrykkeri, 1925.
- DE FINE, Bendix Christian, *Stavanger Ampts udførlige Beskrivelse*, utg. Per Thorson. Stavanger: Rogaland historie- og ættesogelag, 1952.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII. C. C. A. Lange, C. R. Unger m.fl. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet m.fl., 1847–2011.
- GISLE SURSSONS SAGA*, overs. Vera Henriksen. Oslo: Aschehoug, 1986.
- G = *GULATINGSLOVI*, overs. Knut Robberstad. 4. utg. Norrøne bokverk 33. Oslo: Det norske Samlaget, 1981.
- HISTORIA NORWEGIE*, utg. Lars Boje Mortensen & Ingrid Ekrem, overs. Peter Fisher. København: Museum Tusulanum Press, 2003.
- HKR = *Heimskringla*, overs. Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. I *Norges kongesagaer*, bind 1–2. Oslo: Gyldendal, 1979.
- NIYR = *Norges Innskrifter med de yngre Runer*, bind I, II & III, utg. Magnus Olsen. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1941–1954.
- NORGES FØRSTE FOLKETELLING 1769*. Statistisk sentralbyrå. Oslo: Norges offisielle statistikk. B. 106, 1980.

- NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. de Aarhundrede*, bind 1–4, utg. H. J. Huitfeldt-Kaas. Christiania: Det Norske historiske kildekrifffond, 1887–1906
- PN = *Pavelige Nuniters Regnskabs- og Dagbøger 1282–1334*, utg. P. A. Munch. Christiania: Brøgger & Christie's bogtrykkeri, 1864.
- RN = *Regesta Norvegica*, bind I–XI, red. Erik Gunnes, Halvor Kjellberg m.fl. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt / Riksarkivet, 1978–2015.
- SAGA ÓLAFS TRYGGVASONAR AF ODDR SNORRASON, utg. Finnur Jónsson. København: Gad, 1932.
- STAVANGER DOMKAPITELS PROTOKOL 1571–1630, utg. Andreas Brandrud. Christiania: Aktieselskabet Thronsen & Co's Bogtrykkeri, 1901.
- ST.S. = *Grågåas: Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620*, red. Kåre Oddleif Hodne. Kristiansand: Agder Historielag i samarbeid med Statsarkivet i Kristiansand, 1986.

LITTERATUR

- AAS Ivar 2013. Jordebøker og reknskap føre reformasjonen. Valdresdiplom 36. *Årbok for Valdres, Tidsskrift for Valdres historielag* 90: 169–189.
- ANONYM 1975 (red). *St. Svithun-domen: Fire artikler om domkirkens arkitektur og historie*. Stavanger: Stavanger kommune.
- BIRKELI, Fridtjov 1962. Stavanger-Winchester: I høve eit 1100-års mine. *Fedrane kyrkje i Rogaland. Årbok for Stavanger bispedømme*, 75–81.
- . 1973. *Norske steinkors i tidlig middelalder*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1982. *Hva vet vi om kristningen av Norge?* Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1995. *Tolv vintre hadde kristendommen vært i Norge*. Oslo/Gjøvik: Verbum.
- BJØRKVIK, Halvard 1999. Avaldsnes i førhistorisk og tidleg historisk tid. I Stein Ivar Langhelle & Birger Lindanger (red.), *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, 9–53. Aksdal: Lokalhistorisk stiftelse.
- BREMNES, Per Meyer 1988. Bispeveien over Hardangervidda. *Årbok for Valdres, Tidsskrift for Valdres historielag* 65: 138–141.
- . 1993. *Gamle ferdslvegear frå Eidfjord over Hardangervidda*. Eidfjord: Eidfjord kommune.
- BRENDALSMO, Jan 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen: En diskusjon av funksjon og status. Romsdalsmuseets årbok, 30–67.
- . 2016. Fylkeskirker i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal. Morten Stige & Kjell Erik Pettersson (red.), *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*, 66–99. Steinkjer: Stjørdal historielag.

- BRENDALSMO, Jan & Rolf SØRENSEN. 1995. Kvader i sentrum: Håndverksmessige og geologiske forutsetninger for bygging av steinkirker i Vestfold i tidlig middelalder. *Hikuin* 22: 77–94.
- BRENDALSMO, Jan og Frans-Arne STYLEGAR. 2001. *Kirkested i 1000 år: Grend, gård og grav i Liknes*. NIKU publikasjoner 111. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- BRENDALSMO, Jan & Petter B. MOLAUG. 2014. To norske byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300. *Collegium Mediaevale* 27: 136–202.
- BRENDALSMO, Jan & Knut PAASCHE. 2017. Stavanger – før det ble by. *Historisk Tidsskrift* 96: 103–123.
- BRULAND, Inge. 1999. *Stavangerkatedralen. Vår enestående nasjonallhelligdom*. Stavanger: Stavanger næringsforening.
- BUGGE, Alexander 1916. Kirke og stat i Norge 1152–1164. *Historisk tidsskrift*, 5. Rk, Bd 3: 169–212.
- BUGGE, Anders 1923. Kirkene i Valdres. *Særtrykk av Valdresboken: 900-Årsskrift 1923*. Gjøvik: M. O. Mariendals Boktrykkeri.
- CHRISTENSEN, Aksel E. 1976. Archbishop Asser, the Emperor and the Pope. *Scandinavian Journal of History* 1: 25–42.
- CHRISTIE, Sigrid & Håkon CHRISTIE. 1981. *Norges kirker: Buskerud. Bind 1*. Norske Minnesmerker. Oslo: Riksantikvaren/Gyldendal.
- DAAE, Ludvig 1899. Om Stavanger stift i middelalderen. *Historisk Tidsskrift*, 3. Rk, Bd 5: 218–336.
- . 1901. Om Bergens bispedømme i middelalderen. *Historisk Tidsskrift*, 4. Rk, Bd 1: 238–288.
- DENHAM, Sean Dexter. 2014. “Commingle human remains from Stavanger Cathedral. I Berit J. Sellevold (red.), *Old Bones - osteoarchaeology in Norway - yesterday, today and tomorrow*, 117–136. Oslo: Novus.
- DRANGE, Ernst Berge. 2000. *Sand: Gardar og folk III*. Stavanger: Suldal kommune.
- EKROLL, Øystein. 1997. *Med kleber og kalk*. Oslo: Samlaget.
- ERSLAND, Geir Atle & Arne SOLLI. 2012. *Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815*. Stavanger: Wigestrånd.
- FALCK, Anne Marie. 2018. *Tromøy – en gammel kirke i kirken*. Arendal: Utgitt av forfatteren.
- FISCHER, Gerhard. 1964. *Domkirken i Stavanger: Kirkebygget i middelalderen*. Oslo: Dreyers forlag.
- FRIIS, Peder Claussøn. 1632. *Norriges oc Omliggende Øers sandfærdige Beschriffuelse*. Kiøbenhaffn: Melchior Martzan.

- GABRIELSEN, Kristine Holme. 2007. *Vestlandets steinkors: Monumentalisme i brytningen mellom hedendom og kristendom*. UBAS Hovedfag / Master 2. Bergen: Universitetet i Bergen.
- GEE, Henry & William John HARDY. 1910. *Documents Illustrative of English Church History Compiled from Original Sources*. London: Macmillan.
- HAALAND, Kjetil M. 2001. *Fra Rogalands middelalder. Bygdekirker i stein: Monumenter over fylkets aristokrati*. Oslo: Solum.
- HAUG, Eldbjørg. 2005. Fra byens grunnleggelse? Nærlesing og nytolkning av Stavanger-privilegiet og bestemmelsenes tradering. *Stavanger museums årbok 2004*: 6–71.
- HELLE, Knut. 1975. *Stavanger fra våg til by*. Stavanger: Aktietrykkeriet i Stavanger.
- . 1997. Det første bispedømmet på Vestlandet. I Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, 240–251. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger: Skald.
- HOBÆK, Halldis. 2008. *Kongsgården Sem i Vestfold. En arkeologisk analyse av hovedgård og gods i middelalder og yngre jernalder*. Mastergradsavhandling i arkeologi. Oslo: Institutt for Arkeologi, historie, kulturvitenskap og religion.
- HOHLER, Christopher. 1964. Remarks on the Early Cathedral of Stavanger. Med norsk sammendrag av Erla Hohler. *UiO Årbok 1963–64*: 7–52.
- HOHLER, Erla Bergendahl. 1999. *Norwegian Stave Church Sculpture. Vol. I*. Oslo–Stockholm–Copenhagen–Oxford–Boston: Scandinavian University Press.
- HØGESTØL, Mari & Paula SANDVIK. 2020. Skjeletta frå Stavanger domkyrkje – ei lang og innfløkt soge. *Viking* 83: 157–178.
- INDREBØ, Gustav. 1935. *Fjordung: Granskingar i eldre norsk organisasjons-soge*. Bergens Museums Aarbok 1934:1. Bergen: Bergens Museum.
- INNTJØRE, Hilde. 2018. *Kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme ca. 1250-1500*. Dr.avh. Bergen: Universitetet i Bergen.
- ISLANDSMOEN, Olaus. 1914. *Søre Aurdal og Etnedalen*. Kristiania: Olaf Norlis forlag.
- IVERSEN, Frode. 2008. *Eiendom, makt og statsdannelse: kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Nordisk 6. Bergen: Universitetet i Bergen.
- . 2015. Community and Society: The *Thing* at the Edge of Europe. *Journal of the North Atlantic* 8 (sp. no. 8): 1–17.
- . 2016. Værnes – mellom konger, jarler og fylkeshøvdingar. I Morten Stige & Kjell Erik Pettersson (red.), *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*, 21–49. Stjørdal: Stjørdal Historielag.
- IVERSEN, Frode & Jan BRENDALSMO. 2020. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. *Collegium Medievale* 33: 113–162.

- JAHNSEN, Jahn Børe. 2008. *Middelalderkirker i Valdres*. Oslo: Andresen & Butenschøn.
- JANSEN, Ivar Johan. 2014. *Raet nasjonalpark – geologiske verdier: Med vekt på kvartærgeologi og landskap i utredningsområdet for Raet nasjonalpark*. GEOINFO.
- JERSTAD, Johan. 1934. Administrativ inndeling i Noreg. *Syn og Segn* 40: 266–272.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1968. Biskop Bjarnhard og kirkeforholdene i Norge under Harald Hardråde og Olav Kyrre. I Per Jukvam (red.), *Bjørgvin bispestol: Fra Selja til Bjørgvin*, 11–26. Bergen: Universitetsforlaget.
- JØRGENSEN, Torstein & Gastone SALETNICH. 1999. *Brev til Paven: Norske forbindelser med Den hellige stol i senmiddelalderen*. Stavanger: Misjonshøgskolens forlag.
- KOLSRUD, Oluf. 1925. Stavanger bispestol. I Jan Petersen (red.), *Stavanger 1125–1425–1925*, 37–84. Stavanger: Dreyers grafiske anstalt.
- KRAG, Claus. 2009. Sigurd 1 Magnusson Jorsalfare. https://nbl.snl.no/Sigurd_1_Magnusson_Jorsalfare. Besøkt 9. juni 2020.
- LANDRO, Torgeir. 2010. *Kristenrett og kyrkjerett: Borgartingskristenretten i eit komparativt perspektiv*. Dr.avh. Bergen: Universitetet i Bergen.
- LANGHELLE, Svein Ivar & Birger LINDANGER (red.). 1999. *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Aksdal: Lokalhistorisk stiftelse.
- LEXOW, Jan Hendrich. 1958. Middelalderens steinkirker i Rogaland. *Stavanger Turistforenings Årbok 1957*, 21–65.
- LIDÉN, Hans-Emil. 1970. Domkirken i Bergen og utviklingen av de norske domkirketyperne i 1000–1100-årene. I Per Juvkam (red.), *Bjørgvin bispestol: Byen og bispedømmet*, 11–40. Bergen: Universitetsforlaget.
- MAALAND, Harald. 1981. *Fra bispesete til borgerby: Stavanger 1530–1630*. Stavanger museums skrifter 10. Stavanger: Dreyer Aksjeselskap.
- MUNCH, Peder Andreas. 1849. *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge (Noregsveldi) i Middelalderen*. Christiania: Wilhelm Grams forlag.
- . 1943. *Det norske folks historie. Bind VII*. Oslo: Blix Forlag.
- NYBERG, Tore. 1991. Adam av Bremen och Florenslistan. *Scandia* 57: 153–189.
- NYBØ, Marit. 2000. *Albanuskirken på Selja: Klosterkirke eller bispekirke?* Upublisert dr. art.-avhandling. Universitetet i Bergen.
- PALMQVIST, Arne. 1961. *Kyrkans enhet och papalismen*. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 1. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- ROBBERSTAD, Knut. 1981. Merknader til Gulatingslovi. I *Gulatingslovi*, 304–402 (se denne).
- RYGH, Oluf. 1902. *Norske Gaardnavne*. Bind 4:2: *Kristians Amt*. Kristiania: W. C. Fabritius & Sønner A/S.

- RØGEBERG, Kristin M. 2004. *Norge i 1743: Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli, bind 2: Akershus stift. Hedmark, Oppland*. Oslo: Solum.
- SANDEAKER, Odd. 1984. «Biskopen av Finnøy», 315–327. *Historisk tidsskrift* 3.
- SKJÆRVØ, G. & T. THUN. 1998. *Dendrokronologisk datering av Hegge stavkirke, Øystre Slidre kommune, Oppland*. NTNU Notat 14.10.1998.
- STEFANSSON, Magnus. 2020. Eirik Ivarsson. https://nbl.snl.no/Eirik_Ivarsson. Besøkt 9. juni 2020.
- STEINNES, Asgaut. 1965. Den store gravsteinen frå søre sideskip i Stavanger domkyrkje. *Stavanger Museums Årbok*, 79–99.
- . 1974. *Styrings- og rettsskipnad i Sørvest-Noreg i mellomalderen*. Oslo: Samlaget.
- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Bergen-Oslo-Tromsø: Universitetsforlaget.
- SØRENSEN, Rolf. 2012. *Steinmaterialet i noen middelalderkirker i Telemark og Agderfylkene – kortfattet rapport*. Upublisert manus til seminar i 2012 om Fjære kirke.
- TARANGER, Absalon. 1888. Om betydningen af Herad og Herads-Kirkja i de ældre Kristenretter. *Historisk tidsskrift* 2. Rk, Bd 6: 337–401.
- . 1924. Daa Noreg var misjonsmark, I Peter Hognestad, Absalon Taranger, Knut Robberstad & Johan Meyer (red.), *Daa Noreg var misjonsmark: Minneskrift um Mostertinget i aar 1024*, 9–50. Bergen: Lunde.
- TRYTI, Anna Elisa. 1994. Bergen som sentrum i bispedømmet. I Ingvild Øye (red.), *By og land i middelalderen*, 23–41. Onsdagskvelder i Bryggens museum 9. Bergen: Bryggens museum.
- UTNE, Bjørn Saxe. 1973. Rogaland – fra sysler til fogderier. *Stavanger Museum Årbok*, 51–81.
- VAN DER SLUIS, Laura G, H. J. HOLLUND, Henk KARS, Paula Utigard SANDVIK & Sean Dexter DENHAM. 2016. A Palaeodietary Investigation of a Multiperiod Churchyard in Stavanger, Norway, Using Stable Isotope Analysis (C, N, H, S) on Bone Collagen», 120–133. *Journal of Archaeological Science: Reports* 9: 51–81.

Frode Iversen, Professor, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. E-mail: frode.iversen@khm.uio.no.

Jan Brendalsmo, Forsker emeritus, NIKU. E-mail: jan.brendalsmo@gmail.com.